

TASAVVUFUN ORTA ASYA'DA YAKIN GEÇMİŞTEKİ ROLÜ: KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİ

Süleyman DERİN *

Abstract

The Russian approach to Sûfism in the Communist period in Central Asia with particular reference to Kyrgyzstan

This article studies the Russian approach to Sûfism in the Communist period in Central Asia with particular reference to Kyrgyzstan. Islam has been divided into two branches by the communists; one is formal and state Islam, the second is parallel or underground Islam that is Sûfism. Sûfis who are considered as the representatives of a backward world and the fierce enemies of the atheist rule have been hated by the ideologues of the communist revolution. They have been imprisoned and severely punished. However, Central Asian Muslims who possess a mystical approach to religion never gave up mystical tendencies. This article studies the example of Kyrgyzstan and concludes that Islam cannot be divided into two opposing camps. Most importantly, Sûfism cannot be ousted from the lives of Central Asian Muslims for the simple reason that they accepted Islam at the hands of Sûfi groups. The mini-research of public opinion about Sûfism gives the readers some idea about the popularity of Sûfi ideas among the Kyrgyz people.

Keywords: Sûfism, Central Asia, Communism and Sûfis, Kyrgyzstan, Islam

Giriş

Uzun bir süre Rus Çarlığı zamanında, yetmiş yıl Sovyet işgali altında bulunan Orta Asya Türk âlemi dînî açıdan çok farklı tecrübeler yaşamıştır. Bu tecrübeler arasında tasavvufun rolü yerli yabancı birçok araştırmacının özellikle üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Bu makale Kırgızistan'ın İslamlaşmasında tasavvufun rolünü, Çarlık ve Sovyet Rusya'sının tasavvufa bakış açısını ele alacaktır. Bilhassa Komünist dönemde İslâm'ın korunmasında tasavvufun ifâ ettiği vazife Rus kaynakların ışığında irdelenecektir. Son olarak da günümüzde Kırgızistan'da tasavvufun konumu bir anketle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı.

Bugün Eski Sovyetler birliği ülkelerinde yaşayan Müslümanlar sayı itibarıyla Rus yönetiminin sona erdiği dönemde 60 milyon civarında olup bunların %70'ini Türk boylarından gelen kavimler oluşturmaktadır: Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Kara Kalpak, Uygur, gibi Türk boyları dışında kalan nüfus ise daha çok Slav kökenliler olup, Rus yayılmacılığı ile bölgeye gelip yerleşmişlerdir. Bunun yanında Fars kökenli Tacikler ayrıca Buhara, Alma-Ata ve Taşkent'te az sayıda Yahudiler bulunmaktadır. Bu gruplara bir de Stalin tarafından 1930'larda Sakhalin adasından tehcire tabi tutulan Korelileri eklersek, bölge etnik açıdan da gayet karmaşık bir yapıya sahiptir. Bütün bu farklı etnik grupların ortak iletişim aracı hiç şüphesiz Rus hakimiyetinin bir neticesi olarak Rusça olmuştur. Başka bir deyişle Rus kültürü bölgenin entelektüel hayatını şekillendirmektedir. Bu durum Kırgızistan için daha da geçerlidir.

Orta Asya'da dînî kimlikler etnik kimliklerle aynileşmiştir. Mesela, Özbek, Kırgız ve Tacikler Müslüman olara kabul edilirken, Rusların Ortodoks oldukları kabul edilmektedir. Bu durumda Kazakistan hariç diğer Cumhuriyetlerdeki Müslüman sayısı %75 ila 88 oranlarında değişmektedir. Kazakistan'da ise nüfusun yarısı Müslüman yarısı ise Ortodoks'tur. Ne var ki 70 yıllık bir resmî ateist eğitimden sonra etnik yapılar eskisi kadar dînî gerçekleri yansıtmamaktadır. Orta Asya'daki dînî hayat genelde Sünnî ve Hanefî merkezli olup bazı eski inanışlara dayalı halk inançlarını içerir. Orta Asyalı Türklerin büyük çoğunluğu kendilerini İslâmî kimliğin bir parçası olarak görürler. Bu durumu bilen hükümetler halklarının radikal İslâm'a kaymalarından dolayı korkmaktadırlar. Bölge üzerinde araştırma yapan Batılı uzmanlara göre beş Orta Asya ülkesinde İslâmcılarla hükümetler arasında halkın güvenin ve desteğini kazanma konusunda üstü örtülü bir mücadele devam etmektedir. Bu sebeple Orta Asya Türkleri, Hıristiyan Batı veya Ortodoks Kuzey ile direkt medeniyetler çatışması içinde değildir, esas çatışma Müslüman halkın kendi içinde girdiği kimlik arayışında yatmaktadır. Bu bunalım, muazzam bir tarihî miras, kötü bir yakın geçmiş ile karamsar bir ekonomik ve siyasî geleceğin arasında İslâmî kimliklerini tekrar oluşturma savaşıdır.¹ Ümit edilir ki bu çatışma Orta Asya İslâm Medeniyeti için sağlıklı neticeler ortaya çıkaracak ve İslâm bu ülkede tekrar eski ihtişamına kavuşacaktır.

Bugün içinde bulunulan dini durumu takdir edebilmek için Orta Asya'nın yakın geçmişte yaşadığı acılara kısaca göz atmak faydalı olacaktır. 70 yıllık Sovyet yönetimi esnasında Orta Asya'daki mescit ve medreseler yıkılmış veya

1 T. Jeremy Gunn, "Shaping an Islamic identity: religion, Islamism, and the state in Central Asia", *Sociology of Religion*, 9/22/2003.

fabrika, müze gibi farklı amaçlarla kullanılmıştır. 1924 yılında şeriat mahkemeleri lağvedilmiş, 1922-25 yılları arasında cami, mescit ve medrese gibi dînî yapılardaki değerli eşyalara el konulmuş, 1928'de de din derslerin okutan mektep ve medreseler kapatılmıştır. 1989 yılında bütün Sovyetlerde açık olan tek medrese Buhara'dadır. İmamların çoğu takibata alınmış, birçoğu idam edilmiştir. Dînî yayınlar sıkı bir kontrol altında tutulmuş, sadece devletin izin verdiği cılız bir resmî İslâm'ın varlığına izin verilmiştir. Bolşevikler din ile mücadeleyi ilk hedef olarak görmüş ve özellikle İslâmî eğitim kurumlarını kaldırma işini "BİRİNCİ BEŞ YILLIK PLAN" (1928-32) döneminde büyük ölçüde tamamlamışlardır. Bu dönemde Komünistlerin İslam ve diğer dinler ile mücadele etmek için kurmuş oldukları "cengaver ateistler derneği" ibadet edenlere, ibadet yerlerine ve bizzat ibadetin kendisine karşı geniş bir eylem kampanyası başlatmıştır.²

Bu yüzden bağımsızlık geldiğinde Orta Asyalılar İslâm hakkında çok az bir bilgiye sahiptiler. Gerçi bölgeden bölgeye dînî konulardaki bilgilene oranı az miktarda değişse de genelde araştırmacılar yaygın bir cehaletin varlığı konusunda müttetikler. Mesela Olcott, bağımsızlık zamanında çoğu Kazakların İslâm hakkında bilgisiz olduklarını yazar.³ Aynı şekilde Thubron adlı seyyah İslâm'ın merkezi olan Buhara'da insanların dini unuttuklarını söyler.⁴ Kırgız araştırmacı Tabyşaliev'a göre de Kırgız din adamları genelde ciddi bir dînî eğitim alamamışlardır. Öyle ki bunların çoğu Kur'an'ı anlayacak kadar Arapça bilgisine sahip değildir.⁵ Şaharani'nin bildirdiğine göre "Orta Asyalı Müslümanlardan 60 yaşından genç olanların büyük çoğunluğu İslâm imanının en temel inançları ve uygulamaları ile en ufak bir tanışıklığa sahip değildiler"⁶ Geçmişte İslâm'ın en büyük merkezlerinden olan ve sayısız İslâm alimini yetiştiren Orta Asya bölgesi için bu durum son derece üzüntü vericidir. Kısacası Ruslar, bütün Orta Asya'da din hakkında derin bir cehalet yaratmak için her tür yola baş vurmuşlar ve bunda nispeten başarılı da olmuşlardır. En azından araştırmacılar bu kanaattedirler. Durum böyle olmakla birlikte Sovyet yönetimi insanların İslâmî kimliğe aidiyetine engel olamamıştır. Olcott'un dediği gibi

2 Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri, Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Asam, Ankara 2000, s. 21.

3 M. B. Olcott, *Kazakhstan: Unfulfilled promise*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, s. 211.

4 C. Thubron, *The lost heart of Asia*. Londra, Heinemann 1994, ss. 75-76.

5 A. Tabyşaliev, "The Kyrgyz and the spiritual dimensions of daily life" *Islam and Central Asia: An enduring legacy or an evolving threat?* edited by R. Sagdeev and S. Eisenhower, Washington, DC: Center for Political and Strategic Studies, 2000, s. 30.

6 M. N. Shahraini, "Islam and the political culture of "scientific atheism" in post-Soviet Central Asia", *The politics of religion in Russia and the new states of Eurasia*, edit. M. Bourdeaux, 1995, s. 279.

“Orta Asyalılar İslâm hakkında hiçbir bilgileri olmasa ve İslâm’ın hiçbir rüknünü yerine getiremeseler de, İslâm onların kimliklerinin teşekkülünde tartışmasız bir yere sahip olmuştur.”⁷ Bu araştırmacılar gözlemlerinde haklı olmakla birlikte, durum hızla müspete doğru bir değişim göstermektedir. Orta Asya Müslümanları açtıkları dinî okullar, çıkardıkları gazete ve kitaplarla İslâm dini ve tasavvuf kültürü hakkında hızla bilgilenmektedirler.

Hükümetlerin İslâm’a Bakışı

Orta Asya’daki Cumhuriyetlerin başkanlarından dördü Sovyet döneminde Komünist partinin yüksek mevkilerinde görev almış kimselerdir. Bağımsızlıktan sonra bu liderlerin çoğu ateizmi bırakmış ve İslâm’a sarılmış görünmektedir. Mesela komünist partisinin ilk sekreterliğini yapan, Özbekistan başkanı Kerimov 1992’de yemin törenini Kuran’a el basarak yapmış ve daha sonra da hacca gitmiştir. Her beş ülke de İslâm konferansına üye olmuşlardır. Sovyet sonrası Orta Asya’da İslâm’ın yükselen gücü karşısında eski komünistler İslâm’a daha fazla söz hakkı vermeye mecbur kalmışlardır. Eski Kırgız cumhurbaşkanı Akayev parlamentoda yaptığı bir konuşmada “Kırgızistan’ın bir Müslüman ülkesi olacağını” söylemiştir. (ITAR-TASS, 10 Nisan 1993) Bağımsızlıktan sonra bütün Orta Asya Türk ülkeleri kendilerini Müslüman ülkeler olarak görmüşlerdir.

Ne var ki bu ülkelerin yöneticileri hâlâ Sovyet mantalitesinin etkisi altında olup, dini korunması gereken anayasal bir hak olarak kabullenmekten ziyade, kontrol edilmesi gereken sosyal bir olgu olarak görmektedirler. Bu sebeple her ne kadar İslâmî emirleri ve gelenekleri yaşamak geçmişe göre daha kolay olsa da bu kanunların müsaade etmesinden ziyade, hukukçuların göz yumması ile ortaya çıkan bir durumdur. Hâlâ çoğu Türkî Cumhuriyetlerde eski kanunlar geçerli olduğu için bu ülkelerin hukukları dinî faaliyetlere hop bakmamaktadır. Bununla birlikte Kırgızistan örneğinde olduğu gibi resmî olarak ilahiyat fakülteleri açılabilmektedir. Özellikle Kırgızistan diğer Orta Asya Cumhuriyetlerine göre daha şanslıdır. Ülkedeki demokratik tutum birçok mescit, medrese ve dinî okulun açılmasına imkan vermiştir.

Bununla birlikte bölge hükümetleri özellikle Tacikistan ve Afganistan örneklerinde görüldüğü üzere dinî akımların yaratabileceği problemlerden son derece korkmaktadırlar. Bu kaygılar sebebiyle Kırgızistan ve diğer Orta Asya ülkelerindeki akademisyenler çoğunlukla kitap ve makalelerinde Hizbuttahrir,

7 M. B. Olcott, *Islam and fundamentalism in independent Central Asia. In Muslim Eurasia: Conflicting legacies*, edited by Y. Ro’i, Portland: F. Cass, 1995, s. 21.

Vahhâbilik, Ekstrimizm, din ve terörizm gibi konuları işlemektedir. Bu durumda akademisyenler, ülkelerinin kültürel zenginlikleri içinde en önemli yeri tutan tasavvuf konusuna yeterince eğilememektedirler. Bununla birlikte az da olsa bazı aydın ve gazeteciler bağımsızlık sonrası ortamdaki dînî keşmekeşliğe çare olarak Orta Asya'nın kültürel ve dînî zenginliği olan tasavvuf düşüncesini göstermektedirler.

Bağımsızlık Öncesi Dönemde Dînî Hayat

Bu dönem Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği olmak üzere ana hatlarıyla ikiye ayrılır. Kırgızistan için birinci dönem ülkenin 1876'da tamamen Ruslar tarafından ilhak edilmesi ile başlar ve Bolşevik ihtilaline kadar devam eder. 1917'deki Bolşevik ihtilali ile ikinci dönem başlamıştır. Her iki döneminde dine ve tasavvufa bakış açısı farklılıklar gösterir. Her ne kadar bu makale yakın geçmiş olarak Komünist dönemi ele alsada, Çarlık döneminin İslâm'a ve tasavvufa bakış açısını incelemek konunun daha iyi anlaşılması için gereklidir.

Rus Çarlığının Tutumu

Orta Asya, İslâm medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olup, sayısız ilim adamı ve sūfîyi yetiştirmiş bir bölgemizdir. Çarlık döneminde Kırgızistan ayrı bir ülke olmayıp, büyük Türkistan'ın sadece küçük bir bölgesini oluşturmakta, diğer bölgelerle iç içe bulunmaktadır. Buhara'da İsmail Buhari, Kur'an'dan sonra en önemli İslâmî kaynak olan Buhari'yi derlemiş olup mezarı Semerkant'tadır. 11. yüzyılda dünyanın en meşhur filozoflarından ve ilim adamlarından olan İbn Sina Buhara'da çalışmıştır. Yine Nakşiliğin kurucusu Bahâeddîn Nakşibend bu bölgede tarikatını yaymıştır. Bu sebeple dînî yaşantı İslâm'ın merkezinde bulunan bölgelerden hiç de geri değildir. Bu durumda Rus çarlığı döneminde Ruslar, Orta Asya'yı kültürel olarak dönüştürmekten ziyade oraları sömürmeyi hedeflemişlerdir Rusya'nın fiili olarak Türkistan'ı işgal etmediği Hanlıklar döneminde çarlığın buradaki temsilcisi olan Lessar, politikalarını Buhara örneğini vererek şöyle anlatır:

"Bizim hanlıklardaki din politikamız onların bu konudaki işlerine hiçbir şekilde müdahale etmemektir. Bizim tek kaygımız Buhara pazarındaki istikrar, siyasî ve stratejik çıkarlarımızdır. Emirler ve onların memurları kendi halklarına istedikleri gibi hükmedebilirler. Biz bu şekilde (yönetim ve polisiye için) hiçbir masrafa girmeden Buhara'dan istediklerimizi alabiliriz."⁸

8 D.I. Logofet, *Strana bespraviya*, St. Petersburg 1909, s.59; Igor Lipovsky, "The awakening of Central Asian Islam", *Middle Eastern Studies*, 7/1/1996, s. 8.

Çarlık Rusya'sının sömürgecilik politikalarından bıkan Orta Asya Türkleri komünist devrimi bir kurtuluş olarak görmüşlerdir. Ne var ki onun daha da baskıcı bir sistem getirmesi ile hayal kırıklığına uğramışlardır. Zira Sovyet döneminde Ruslar sadece bu bölgelerin maddî zenginliklerini sömürmekle kalmamışlar, ayrıca bu bölgelerin yüzlerce yıllık birikimi olan manevî değerlerine de savaş açmışlardır. Bununla birlikte Sovyet yönetimi konjonktüre göre İslâm dini ile ilgili politikalarını bazen yumuşatmış, bazen de sertleştirmiştir.

Çarlık döneminde Ruslar her fırsatta Hıristiyanlığı Türkler arasında yaymak için uğraşmıştır, ama bu Komünist dönemdeki gibi İslâm'ı tamamen yok etme siyasetine dönüşmemiştir. İlminskiy gibi birçok Rus oryantalisti yapmış olduğu ilmi çalışmalarda esas olarak Hıristiyanlığı yayma fikrini ön plana çıkarmışlar ve özellikle Kazan'da Tatarlar arasında çok aktif olmuşlardır.⁹ Fakat çarlığın İslâm dini hususundaki politikaları hiçbir zaman Sovyetler dönemi gibi kötü olmamıştır.

Sovyet Dönemi

Yukarıda Sovyet Rusya'sının dini kurumlara ve din adamlarına verdiği tahribattan bahsedilmişti. Sovyet döneminde din adamları ve dînî kurumlar sıkı bir kontrol altında olmakla beraber, dînî hayatın tamamen yok edilemeyeceğini anlayan Parti yetkilileri Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan Rûhânî Meclisini kurmuşlardır. Din adamlarına hiçbir şekilde dinlerini yayma ve tebliğ yapma izni verilirse de, İslâm bu kurum sayesinde legalleşmiştir. Resmî din adamları gizli polis ile uyum içinde çalışmışlar ve önemli atamalar komünist partisi yetkilileri tarafından yönlendirilmiştir. Bununla birlikte sınırları sık sık değişse de, manevî konularda bu kurul nispeten serbest bırakılmıştır. Din adamları İslâm'ı siyasî açıdan tehlike oluşturmayacak şekilde temsil etmeye gayret etmişlerdir. Halk ise İslâmî hayatı evliya/mezar ziyaretleri, cenaze merasimleri, sünnet olma ve evlilikteki dînî törenler çerçevesinde devam ettirmeye çalışmıştır. Öyle ki uzun dönem komünist parti liderliği yapan Özbek Şeref Raşdirov gibi komünist parti yetkilileri bile İslâmî kurallara göre defnedilmiştir. Böylece resmî olarak devletin düşmanlığına rağmen, İslâmiyet Sovyetler döneminde günlük hayatın önemli bir parçası olarak kalmayı başarmıştır. Bu dönemde Müslümanlar arasında içki ve kumar gibi İslâm'ın yasakladığı işler yaygınlaşmış ise de domuz eti yiyenlere pek rastlanılmamaktadır. Özellikle kırsal kesimlerde oturan Müs-

9 M. Z. Zakiev, "Tumaşeva, Türkolojinin gelişiminde Kazan Üniversitesinin Rolü", *Manas Üniversitesi S.B. Dergisi Türkoloji Özel Sayısı*, çev.: Kemal Göz, Gülmira Rızkulova, s.11; Bişkek 2005, s. 212.

lûmanlar şehirlere göre kendilerini daha fazla koruyabilmiş bunun aksine şehirlerde yaşayan Müslümanlar daha çok Sovyetleşmiş ve laikleşmiştir.

Sovyet Rusya'sının İslâm'a Bakışında Nisbî İyileşme

1941 yılında Almanların Sovyet topraklarını işgali neticesinde Stalin Müslümanların desteğini sağlamak ve onları daha iyi yönetmek için İslâm Rûhânî idarelerini tesis etti. Bu tutum daha sonra İslâm ülkelerinin sempatisini kazanmak için bir süre daha devam ettirildi. Mesela 1960'larda Sovyetler, İslâm ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmak için az sayıda insanı hacca gönderdi. Kayıt altındaki camilere imam yetiştirmek üzere devlet kontrolünde bazı medreselerin açılmasına izin verdi. Böylece resmî İslâm denilen bir İslâm anlayışını yerleştirmeye çalıştılar. Bağımsızlığın kazanıldığı yıllarda Türkî cumhuriyetler İslâm'ın siyasî haritasında neredeyse hiç yok gibiydi. Uzun süren bir Rus yönetimi altında Müslümanların pasif kalması birçok gözlemciyi hayrete düşürmüştür. Sanki Ruslar *Homo sovieticus* ismini verdikleri bütün dîn ve etnik etkilerden arındırılmış insan tipini üretmekte başarılı olmuşlardır. Müslümanlar dînî kimliklerini tamamen gizlemişlerdir. Ne var ki *perestroika* ile birlikte Sovyetler birliği dağılınca İslâm yeniden hızlı bir canlanma sürecine girmiştir. Bununla birlikte Orta Asya ülkelerindeki gelişmeler dünya basınından hak ettiği kadar ilgi görmemekte, gözlerden uzak bir şekilde tarihte az rastlanır değişikliklere sahne olmaktadır.

Sovyetler Birliği döneminde Rusların İslâm dininin müntesiplerini iki gruba ayırmaya çalıştıkları görülmektedir. Birinci grup resmî İslâm olup, bunlar şehirlerdeki müftüler, kadılar, müderrisler, imamlar ve medrese talebelerinden oluşmaktadır. Bunlar tarih boyunca Orta Asya'da büyük bir yekun tutmuştur. Bir örnek vermek gerekirse, XIX. yüzyılın sonlarında Buhara'nın nüfusu 100 bin civarında olup, burada 365 mescit ve on beş yirmi bin öğrencinin devam ettiği 103 medrese vardır. Resmî ulemanın devlet yönetimi üzerinde her zaman ciddi bir etkisi olmuştur öyle ki ülkenin hakimi olan emir bile onların onayını almadan hiçbir kararı kendi başına uygulayamamıştır.¹⁰ Ne var ki Rusların Türk cumhuriyetleri birer birer işgali ile bu güçlü resmî İslâm büyük kan kaybetmiş, maddî ve manevî gücünü yitirmiştir. Uygulanan düşmanca politikalarla İslâmî müesseseler birer birer yok edilmiştir.

Rusların sınıflamasına göre Orta Asya'da din adamlarının ikinci saçı ayağı onların *Derviş Şeyhleri* ismini verdiği tasavvufî kesimlerdir. Rusların anlayışına göre bunlar resmî din anlayışının dışında kalmakta ve illegal olarak faaliyet

10 Igor Lipovsky, "The awakening of Central Asian Islam." *Middle Eastern Studies*, 7/1/1996, s. 1.

göstermektedirler. İşanlar geniş bir taraftar kitlesine sahip olduğu, toplumun her kesimini organize etmeyi başardığı için Ruslar tarafından nefret edilmektedirler. Zira onlar sıkı takibat günlerinde İslâm'ın korunması için büyük gayret göstermiş, Rusların din karşıtı politikalarına en büyük darbeyi vurmuşlardır. Ahmed Raşid'in belirttiği üzere bu dönemde İslâm'ın ayakta kalmasını esasen resmî olmayan İslâmî akımlar sağlamıştır. Müslümanlar evlerinde medreseleri işlettiler, gizlice türbeleri ve kutsal yerleri ziyarete devam ettiler. Özellikle de gizli sûfî tarikatları İslâm'ın ayakta kalmasında en büyük paya sahip oldular.¹¹

Orta Asya İslâm'ının en önemli tezahürlerinden biri de tasavvufî yaşantıya ve felsefeye verilen ehemmiyettir. Genelde Türklerin bulunduğu çoğu bölgelerde durum böyle olup, Roy'un da belirttiği üzere "Orta Asya ile Hindistan alt kıtasının Sünnî İslâm'ı onların tasavvufî boyutu olmadan tam olarak anlaşılabilir." ¹² Bir örnek vermek gerekirse, Orta Asya dışındaki bölgelerde musiki veya zikir gibi uygulamalar yadırgansa da burada her iki uygulama da dini ve kültürel hayatın önemli birer parçasıdır. Hatta göçebe kavimleri İslâm'a bu tür mistik uygulamaların çektiği tahmin edilmektedir.¹³ Aynı durum Hindistan alt kıtası içinde söylenebilir, orada da tasavvufî uygulamalar halkı İslâm'a davette son derece etkili olmuştur.

Batılı araştırmacılar İslâm'ın şu anda Orta Asya'da en güçlü direnme ideolojisi olduğuna inanmaktadır. Zira 20. yüzyılda Marksizm'in yaptığı vazifeyi şu anda İslâm îfâ etmektedir, başka bir deyişle; sosyalist sistemde işlerin niye bozuk gittiğini; kimin ve nelerin suçlu olduğunu, bunları ıslah etmek için nelerin yapılması gerektiğini doyurucu biçimde açıklayan tek güç İslâm dinidir: İslâm evrenseldir ve her tür etnik ayrımcılığa karşıdır. Bunların hepsinin ötesinde İslâmiyet karşısında şu anda bir rakip yoktur. Komünizm ve sosyalizm 70 yıllık Sovyet döneminde bütün güvenilebilirliğini ve prestijini kaybetmiştir. Liberalizm ve demokrasi ülkeye karışıklık getirerek halkı fakirleştirdiği ve maddeyi kutsallaştırdığı için sevilememiştir. Milliyetçilik Kafkaslarda ve Balkanlar'da soykırıma sebep olduğu için rağbet görmemiştir. Ayrıca Orta Asya Müslüman ülkeleri yukarıda açıklandığı üzere çok farklı etnik yapıya sahip olduğu için milliyetçilik çözümden çok sorun üretmiştir. Unutulmaması gereken başka bir

11 Rashid şöyle der: "The Sûfî secret societies contributed enormously to sustaining Islam during this period." Ahmed Rashid, "The Fires of Faith in Central Asia", *World Policy Journal*, 3/22/2001

12 O. Roy, *The New Central Asia: The creation of nations*, New York University Press, New York 2000, s.145

13 R. Safronov, "Islam in Turkmenistan: The Niyazov calculation" *Islam and Central Asia: An enduring legacy or an evolving threat?* edit. R. Sagdeev and S. Eisenhower, Center for Political and Strategic Studies, DC Washington 2000, s.75

nokta da; ne komünizm ne de faşizm kendi militanlarına bir cennet sözü vermemiştir. Bu sebeple Orta Asya ülkelerinde milliyetçilik, komünizm, sosyalizm, liberalizm gibi fikirler halkı harekete geçirecek enerjiden yoksundur. Sadece İslâmiyet Batı'nın kültürel saldırılarına ve modernizasyonun baskılarına, baskıcı hükümetlerin zulmüne bir cevap verebilme gücüne sahiptir.¹⁴

Orta Asya'da insanı hayrete düşüren gerçek şudur ki 1991 yılında Sovyet Rusya'sı dağıldığında, komünist parti seçkinleri bağımsızlığı ne arzu etmiş ne de aramıştır. Bağımsızlık bu devletlerin üzerlerine zorla bağışlanınca ülke liderleri kendilerine yeni birer kimlik uydurma zorunluluğunda kalmışlardır. On yıldan fazla geçmesine rağmen hâlâ aynı elitler işbaşındadır. Bir süre siyasî özgürlüklere izin veren bu elitler şu anda tekrar söz konusu hürriyetleri kısıma ve siyasî rakiplerini susturmaya başlamışlardır. Sovyetler zamanında muhalefet susturmak için kullanılan sürgün, suikast, hapis gibi uygulamalar tekrar uygulanmaya başlanmış ve bunun sonucunda muhalefet yeraltına çekilmeye mecbur kalmıştır.¹⁵ Her ne kadar 24 Mart Halk ayaklanmasını yaşayan Kırgızistan daha demokratik olsa da, bu ülkede tam bir istikrardan söz etmek yanlış olur. Bu konuda başka bir sorun da Orta Asya devletlerindeki resmî dînî kurumlar Sovyetler birliğinin dağılma sürecine hazırlıksız yakalanmış, yeni süreçteki rollerini tam olarak kestirememiş ve bunun sonucunda bağımsızlığın nimetlerinden gerektiği gibi istifade edememiş olmalarıdır.

Orta Asya'daki Tarikatlar

Orta Asya tarikatların doğmasına ve yaşamasına son derece uygun bir coğrafyadır. Bölgede yaygın olan dört tarikattan üçü bu coğrafyada doğmuştur. Bunlar arasında hem Batı'da hem de Doğu'da yayılan bir tarikat olan Nakşebendiyye tarikatı bugün Amerika'da bile aktif bir tarikattır. Diğer ikisi ise 12. yüzyılda ortaya çıkan Yeseviyye ile 13. yüzyılda doğan Kübreviyye tarikatlarıdır. Bu iki tarikatta Nakşilik gibi tarih boyunca önemli etkileri olmuştur.¹⁶ Böylesine üç tarikatın bu topraklardan doğmuş olması bölgenin tasavvufî düşünce için münbit bir arazi olduğunu göstermektedir. Bunun dışında İslâm âleminde doğan bazı tarikatlar da Orta Asya'da bol sayıda takipçi bulabilmiştir. Bağdat'ta ortaya çıktığı halde Orta Asya'daki en yaygın tarikatların başında gelen Kadirilik bunun en güzel örneğidir. Sahanın uzmanlarının bir çoğuna

14 Edward W. Walker, "Islam, Islamism and political order in Central Asia", (Pressing Issues), *Journal of International Affairs*, 3/22/2003

15 Ahmed Rashid, "The Fires of Faith in Central Asia", *World Policy Journal*; 3/22/2001

16 Mustafa Kara, "Tarikatlar Dünyasına Genel Bir Bakış", *İslâmiyât*, no: 32, 1999, s.69-70

göre Kırgızların İslamlaşması büyük oranda tarikatlar ve tasavvuf sayesinde gerçekleşmiştir.¹⁷ Bugün bile Orta Asya'daki tarikat kurucusu pirlere mezarları hâlâ büyük bir ziyaretçi akınına uğramakta, özellikle Bahâeddîn Nakşibend'in türbesi Mekke ve Medine'den sonra en kutsal yerler arasında kabul edilmektedir.

Tasavvufun Orta Asya'daki bu yaygınlığı ve popülerliği sebebi ile tarikatlar yerel emirler üzerinde ve onların politikalarının yönlendirilmesinde her zaman etkili olmuştur.¹⁸ Bu etki komünist dönemde de üstü kapalı olarak devam etmiştir. Başka bir deyişle, Komünist dönemde İslâm'ın korunmasında en etkili silah bu tarikatlar olmuştur. Zira rejim yanlısı müftülerin Ruslar karşısındaki teslimiyetçilik ve uysallıklarından memnun kalmayan duyarlı Müslümanlar, çözümü bir tarikata girmekte bulmuşlardır. Tarikata girmekle bir Müslüman dinden çıkmış olmamakta, ayrıca resmî İslâm içinde yapamadığı dînî vazifeleri bu şekilde daha tatminkâr olarak yerine getirebilmektedir. Başka önemli bir etken de Orta Doğu'daki anlayışların aksine, bu bölgede tarikat ehli bir Müslüman aynı zamanda Sünniliğini hiçbir problem olmaksızın devam ettirebilmesidir.¹⁹ Aslında bu özellik İslâm'ın Hıristiyanlık karşısındaki en büyük avantajlarından biridir. Zira din adamları sınıfının komünistlerce kontrol altına alınması, Hıristiyanlığa büyük zarar verirken İslâm'da Tanrı ile kullar arasında aracılık yapan bir sınıf olmadığı için Müslümanlar Allah'a direkt ibadet edebilmektedirler. Kilisenin kapatılması ile Hıristiyanlar büyük zarar görürken, Müslümanlar camilerin kapatılmasından aynı oranda zarar görmemişlerdir.

Orta Asya'da en yaygın sûfî tarikatları arasında Özbekistan'da Nakşilik, Fergana'da Kadirilik, Harezm'de Kübrevilik, ve Kuzey Özbekistan'da Yesevilik tarikatları bulunmaktadır. Bu tarikatlar İslâm'ın göçebe Türkler arasında yayılmasına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Bölge üzerinde uzman olan Bennigsen ve Quelquejay şöyle der: "Sûfî tarikatları Orta Asya tarihinde kafirlerin saldırılarına karşı İslâm'ı muhafaza etmek ve aynı kafirler arasında misyonerlik vazifesi yapmak suretiyle büyük bir rol oynamışlardır. Gerçekten sûfîlerin faaliyeti sayesinde İslâmîyet, hem yerleşik bir hayat süren Özbekler, Tacikler ve Karakalpaklar arasında hem de Türkmen, Kazak ve Kırgız göçebelere arasında derin bir şekilde kök salmıştır. Mübalağa etmeksizin söyleyebiliriz

17 M. Haghayeghi, *Islam and politics in Central Asia*, St. Martin's Pres, New York 1996, ss. 76-77; Haghayeghi sözleri orjinal diliyle şu şekildedir: The Islamization of the Kyrgyz was carried out almost exclusively by the Sûfî missionaries ..."

18 Igor Lipovsky, "The awakening of Central Asian Islam.", s. 2.

19 A. Bennigsen, Chantal L. Quelquejay, *Sûfî ve Komiser, Rusya'da İslâm Tarikatları*, çev.: Osman Türer, Akçağ Yay., Ankara 1988, s. 23.

ki, XII. asırdan bu yana Orta Asya tarihine Sûfî tarikatların faaliyeti hakim olmuştur.”²⁰ Tarikat ehli halk dilinde konuştuğu ve halkın sevdiği şiir, musiki gibi farklı metotları kullandığı için İslâm'ın tebliğinde daha etkili olmuştur. Arapça ve Farsça bilmeyen bozkır Türkleri arasında Ahmet Yesevi'nin Türkçeyi kullanarak irşad faaliyetlerinde bulunması özel bir öneme sahiptir. Menkıbelere göre 99 bin müridi ve 12 bin kamil ehl-i suffesi olan Ahmet Yesevi'nin halifeleri, Balkanlara, Kafkasya ve Suriye'ye kadar irşad ellerini uzatmışlardır.²¹ Pek tabidir ki onlar Kırgızistan'da da çok etkili olmuşlardır. Zira Kazaklar ve Kırgızlar birbirlerine kültür ve dil olarak çok yakın iki komşu halktır. Hatta Kazak ve Kırgızların aslında bir millet oldukları, fakat Rusların bu birlikteliği parçalamak için iki yapay halkın ortaya çıkmasına sebep olduğu söylenmektedir.

Sonuç olarak tarikatlar İslâm'ı Şamanizm'e dönüş tehlikesinden, din konusunda ilgisizlik ve hatta dinsizlik tehlikesinden korumuştur. Bunun en iyi örneğini (Sovyet kaynaklarının bile itiraf ettikleri gibi) Sünniliğe bağlı İslâm'ın kalesi olan Çeçenistan vermektedir. Ülkede 1943'ten 1978'e kadar bir tek meşçid açık olmadığı halde, bölge dinî yaşantısını hiç kesintisiz devam ettirmiştir. Uzmanlar bu olgulardan yola çıkarak İslâm'ın Çeçenistan ve Kafkaslar'da sadece tarikatlar sayesinde varlığını devam ettirdiğine kani olmuşlardır.²²

Orta Asya'daki tarikatlar iki şekilde varlığını sürdürür. Ya tarikat kurucusunun neslinden şeyhler veya pirlerinin icazet verdiği aile dışı şeyhler manevi yolu devam ettirmiştir. Tarikatlar sıkıntılı dönemlerde aile içi faaliyet gösterdiği için dışarıdan takibi neredeyse imkansızlaşmış, bu şekilde varlıklarını daha kolay sürdürmüşlerdir. Ayrıca tarikat liderleri İşanlar, müridlerinin gelirlerinden istifade etmiş, böylece tarikatlar İslâmî hizmetlerde kullanabilmek için daha finansman kaynağına sahip olabilmişlerdir. Bütün bunlar gizli yapıldığı için devletin kontrolünden kaçmayı başarabilmişlerdir.

Tasavvufa Karışan İslâm Öncesi İnanışlar

Sovyetler birliği döneminde dine yapılan büyük baskılar hemen her kurum üzerinde etkisini göstermiş ve bunun sonucunda tasavvufî hareketler de büyük zarar görmüştür. XX. yüzyılın başlarında tarikatlar ile onların silsileleri arasındaki bağ neredeyse kaybolmuş, tarikatlar her şeyhin müstakil bir yol oluşturduğu İşanizme dönüşmüştür. Ayrıca halk arasındaki dinî bilgilerin kaybolması,

20 *Sûfî ve Komiser*, s.114.

21 H. Kâmil Yılmaz, "Muhammedî Dâvet ve Ahmed Yesevî", *Orta Asya'da İslâm, Uluslararası Sempozyum*, (20-21 Mart 2004), Oş 2004, s. 227.

22 Chantal Lemercier-Quelquejey, "Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar", *İlim ve Sanat*, sayı: 35-36, 1993, s. 46.

İslâm öncesi inanışlardan bir kısmını tekrar canlandırmıştır. Mesela ateşe gösterilen saygı bunlardan biridir. Yeni evliler manevi olarak temizlenmek için ateş üzerinden atlamaktadırlar.²³ Atalara ve kutsal mekan/mezarlara saygı Kırgızistan'ın manevî hayatının önemli bir parçasıdır. Bu sebeple mezarların her biri bir veli türbesi gibi büyükçe yapılmıştır. İnsanlar uzak bölgelerden gelerek, "feyizlenmek, çocuk sahibi olmak ve şifa bulmak" gibi sebeplerle bu tür mezarları sık sık ziyaret ederler.²⁴ Mezarlara gösterilen saygının başka bir sebebi de Sovyet döneminde haccın yasak olmasıdır. Bu durumda resmî din adamları haccın kutsal sayılan mezarlarla değiştirilmesini teşvik etmişlerdir. Orta Asya ve Kazakistan Rûhânî cemiyeti şimdikininkine aksine, o zamanlar bu tür ziyaretlerin karşısında değillerdi. Rusya'nın dağılmasından sonra ise aynı görevliler, bu tür ziyaretlerin aleyhinde konuşmaya başlamışlardır. Bunun sebebi olarak, resmî din adamlarının radikal gruplar tarafından baskı altında tutulmaları gösterilmektedir.

Anlaşılan odur ki Sovyet Rusya'sında dînî ihtiyaçlarını başka şekilde gidemeyen insanlar ahiret hayatına olan ilgilerini mezar ve veli ziyaretleri ile devam ettirmeye çalışmışlardır. Zira hiçbir dînî kitap ve derginin olmadığı ortamda tek manevî tatmin aracı atalarının mezarları olmuştur. Mezarlara gösterilen saygı her toplumun kültüründe olduğu ve zahiren din ile çok alakalı görünmediği için fazla dikkat çekmemiş, dînî hayat, mezar ziyaretleri gibi masum gerekçeler altında yaşanmaya çalışılmıştır. Görüldüğü gibi bu tür sosyopsikolojik hadiseleri göz önüne alınmadan, Orta Asya'daki dînî olgular hakkında hüküm vermek mümkün değildir.

Tarikatların Ruslara Karşı Direnişte Rolü

1880 ve 1890'larda Fergana vadisinde, Ruslar en büyük direnişi İşan olarak isimlendirilen yerel sûfî liderlerden yani gayri resmî din adamlarından gördüler. Birçok İşan, kendilerini yerel hanların kanuni varisleri olarak kabul ettikleri için düşman işgali karşısında Müslümanları silaha sarılmaya teşvik ettiler. Yapılan araştırmalar, tıpkı Moğol istilası döneminde olduğu gibi tarikatların, Müslüman halkın en büyük sığınağı, hamisi ve ümit kaynağı olduğunu göstermektedir.²⁵ Bölgede çıkan isyanların hemen tümünde bu İşanların rolü vardır. Hatta Rus yetkilileri bunlara sahte hanlar (dzhetim khans) adını vermişler-

23 Detaylı bilgi için bk. Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri*, ss. 149-66.

24 A. Tabyshalieva, "The Kyrgyz and the spiritual dimensions of daily life", s. 27.

25 Osman Türer, "Orta Asya'da İslâm'ın yerleşmesi ve muhafazasında Tarikatların Rolü", *İlim ve Sanat*, ss. 35-36.

dir. Bu ayaklanmalar genelde yerel bazda olup Ruslar tarafından kolayca bastırılmışlardır. Ne var ki 1885 yılında Derviş Han adında geniş toprakları olan bir İşan diğer İşanlarla işbirliği yaparak, Rusları uzun süre uğraştırmıştır. İşanların organize ettiği en büyük Rus aleyhtarı ayaklanma 1898 Andican ayaklanmasıdır. Andican Kırgızistan sınırında bir Özbek kasabasıdır.

Bu ayaklanma Nakşi şeyhi Muhammed Ali Medeli tarafından organize edilmiş ve Rusların iddialarına göre Osmanlı sultanı tarafından da desteklenmiştir. Bu tür faaliyetler tasavvufu ve tarikatları hedef tahtasına oturtmuştur. 1886 yılında Türkistan'ın ilk genel valisi olan Kaufman tarikatları zayıflatmak için toprak reformları yaparak dinî vakıfların elindeki toprakların yüzde doksanını ellerinden almıştır.²⁶ Her ne kadar bu dağıtım halkın faydası ve onların sempatisini çekmek için yapılmışsa da İşanların ekonomik durumunu önemli ölçüde zayıflatmıştır. Maddî gücü azalan dini kurumlar ve İşanlar böylece halk üzerindeki etkilerini kaybetmeye başlamıştır.

1917'deki Şubat ve Ekim devrimleri 1918-1921 sivil savaşına sebep olmuş, bu arada yaşanan siyasî boşluğu yerel din adamları doldurmuştur. Önceleri nispeten rahat olan din adamları ve özellikle de tarikat mensupları bundan sonra, Ruslar tarafından sıkı bir kontrol altında tutulmuştur. O zamana kadar Rusların din adamlarına gösterdikleri nisbî tolerans bundan sonra tamamen yok olmuştur. Marksist ve Leninist ideoloji dinî devlet yönetiminden ayırmaya çalıştığı için İslâm'a cephe almanın yanında, bu eski hesapları da tekrar açarak, İslâm'ı ideolojik düşman olarak ilan edecektir. 1918-28 yılları arasında komünistlerin İslâm'a yaklaşımı nispeten daha temkinli iken bu durum 1930'lardan sonra daha da kötüleşmiştir. 1930'un ortalarında Stalin, "yoğun sınıf çatışması" diye adlandırdığı yeni bir konsept geliştirmiş ve bu fikir 1937'lerdeki din karşıtı büyük baskıların teorik altyapısını oluşturmuştur. Bunun neticesinde 1940'larda ki mescit sayısı devrim öncesine göre 20 kat daha azalmıştır. Bu da Müslümanların gördüğü şiddetli zulmü gösterir.²⁷

Bu zulüm ve baskı ancak XX. Dünya Savaşının çıkması ile az da olsa yumuşamıştır. Zira, savaş esnasında Müslümanların orduya asker olarak katılması gerekmektedir. Bunun yanında komşu Müslüman ülkelerin bu savaşta taraf-sız kalması komünist partisinin İslâm'a bakışını yumuşatmıştır. Böylece, Müslüman din adamları üzerindeki baskı az da olsa hafiflemiştir. Rusların II. Dünya Savaşı'ndan başarı ile çıkmaları onların politikalarını tekrar değiştirmeye itmiştir. Bu barış ortamı ancak 1960'lara kadar sürmüştür ve bu yılın başında yapı-

26 E. Zelkina, *Ocherki po agrarnomu vaprosu v Sredney Azii*, Moscow 1930, s. 35.

27 M. Rywkin, *Russia in Central Asia*, New York 1963, s. 91.

lan 22. Sovyetler Birliği Komünist Partisi kongresinde, komünizmi ihya için kabul edilen programda, bundan sonra hiçbir dinle barış içinde yaşanamayacağı karara bağlanmış ve İslâm'a karşı toptan bir savaş başlatılmıştır. Gericici bir din olarak tarif edilen İslâm ile her tür yakınlaşma kesinlikle reddedilmiştir. İslâm barbarlık, ilkelik, gerilik dinidir. Komünistler İslâm'ı kadın haklarını inkar etmek, halklar arasındaki dostluğa engel olmak gibi her tür olumsuzluğun sebebi olarak göstermişlerdir. Böylece, kendilerinin toplumda sebep oldukları problemleri Müslümanların sırtına yüklemişlerdir. Aynı iftiralar tasavvufî akımlar ve sûfiler için de kullanılmıştır. Kafkasya'daki dînî hayatın en ciddi Sovyet gözlemcilerinden olan V. G. Pivovarov, Çeçen Kadirilerinden bahsederken: "Kadiriler, Allah'a olan kör, sınırsız ve mantıksız imanları ile tanınmaktadırlar. Onlar dînî inançlarının gayretli tebliğcileridirler ve kendi inançlarını paylaşmayanlara karşı müsamahasızdırlar."²⁸ diyerek sûfileri fikri açıdan zorbalık ile tanıtmaktadırlar. Halbuki gerçek zorbalar Rus yönetimi olup yaptıkları zulümler bütün yerli ve yabancı kaynaklar tarafından kabul edilmektedir. Bu dönemde sûfi tarikatları komünist sisteme karşı mücadele ettikleri için eşkıyalık, haydutluk ve canilikle suçlanmıştır. Ayrıca bu dönemin deyim yerinde ise putu haline getirilen işçilik (proleteryalık) felsefesi açısından meseleye yaklaşıldığında sûfilerin zühd ve ahiret anlayışı tamamen anlamsızdır, tam bir ekonomik kayıptır. Bu sebeple sûfiler ekonomik sabotajcı, feodal sistemin temsilcileri ve gericiler olarak adlandırılmışlardır. Başka bir suçlama ise sûfilerin geleceklere olan bağlılıkları sebebi ile onların burjuva sınıfına hizmet ettikleri ve burjuva milliyetçileri olduklarıdır. Eğer sûfiler hâlâ bu suçlar ile mahkum edilememiş ise, bu sefer Komünistlerin en büyük zevki olan ajanlık suçlamaları ile yok edilmeye çalışılmışlardır. Özellikle Türk, İngiliz, Alman ve Japonya gibi devletlerin ajanı olmak suçlaması, mutlak olarak idamı getirecek bir suçlamadır. Sûfiler bunun gibi daha birçok adi suçlarla yargılanmış, bir çoğu idama mahkum edilmiş veya Sibiryaya sürgüne gönderilmiştir.

Dünya siyasetindeki değişiklikler Rusları 1980'lerde tekrar resmî din kuruluşları ile işbirliğine gitmeye zorlamıştır. Sovyet yetkilileri hem iç hem de dış siyasette din adamlarından yardım alma zorunluluğu hissetmiştir. Bunun bir sebebi de Rusların Afganistan'ı işgali ile İslâm âleminde ve kendi Müslüman halklarının gözündeki kaybettiği prestiji geri kazanmak olmalıdır. Zira Sovyet yönetimi, ülkeye ciddi bir can ve mal kaybına sebep olan bu işgal ile direkt olarak İslâm'a karşı olmadığını göstermek durumunda kalmıştır. Zira içerideki Müslüman nüfus kendi dindaşlarına karşı yapılan bu savaşı hoş karşılamamak-

28 *Sûfi ve Komiser*, s. 113.

tadır. Bu sebeple Ruslar basın ve yayın araçlarını bir propaganda vesilesi olarak sıkça kullanmışlardır. 11 Ocak 1980'de Şeyh Babakhan adlı din adamı, Rus gazetecilerin kendisi ile yaptığı söyleşide Sovyet işgali için şu değerlendirmeyi yapmak zorunda kalmıştır:

"Bugün emperyalistler ve gericiler Demokratik Afgan Cumhuriyeti'nin iç işlerine müdahale ederken, Sovyet Müslümanları hürriyet perver Afgan halkına ülkelerini geri kalmışlıktan kurtarıp modern ve zengin bir hale getirmeleri hususunda destek olmaktadır."²⁹

Maalesef bu dönemde resmî din adamları açıkça İslâm aleyhine olan bu tür işgalleri veya yanlış uygulamaları savunmak zorunda kalmışlardır. Resmî din adamlarının Ruslara olan bu bağımlılığı Bennigsen, Lemerrier gibi Sovyet İslâm'ı hakkında uzman olan kimselerin de gözünden kaçmamıştır. Biraz abartılı olsa da onları hiçbir zaman Sovyet otoritesine baş kaldırmamakla suçlamaktadırlar.³⁰ Tabi buradan İslâm'ın iki farklı gruba ayrıştırılması gibi bir tuzağa düşülmemelidir. Zira İslâmî gruplar her zaman kendi durumlarına göre İslâm'a hizmet etmişlerdir. Zor zamanlarda sûfiler gayri resmi ve kayıt dışı gruplar olmaları sebebi ile İslâm'a daha fazla hizmet ederken, normal zamanlarda da sûfi grupların yanlış uygulamalarını resmî İslâm denen ulema düzeltmekte ve onların İslâm ile olan bağlarının devamını sağlamaktadırlar. Ayrıca resmî ve sûfi İslâm ayrıştırması Rusların bir ürünüdür, esasında bu iki grup arasında çok derin ayrılıklar yoktur. Sovyetler döneminde bile, ayrı oldukları iddia edilen bu gruplar birbirinden kız alıp vermiş, akrabalık ilişkileri kurmuşlardır. Ne var ki resmî kurumların temsilcisi olan din adamları çok sıkı takibat altında oldukları için rahat hareket edememiş, bazen de sûfilerin aleyhinde beyanatlar vermek zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte resmî kurumlar Sünnî İslâm akidesinin bozulmadan korunmasına büyük hizmet etmişlerdir.

Bu dönemde resmî İslâm mensuplarının serbest bırakılmasındaki sebep gayri resmi denilen sûfi grupların kontrol altına alınamamasından dolayıdır. Yoksa Ruslar sûfilere duyduğu nefretin aynısını bu gruba da duymaktadırlar. Bu sebeple Ruslar resmî İslâm'ı yok etmekten ziyade onları evcilleştirmek istemiştir. Halbuki Sûfi gruplar Sovyet yönetimine itaatsizliğin bedelini ağır bir şekilde ödemişlerdir. Birçok İşan Basmacıların akıbetine uğramıştır. Aslında Sovyet sonrası radikal hareketlerde görülen artış önceki dönemlerde İslâm'ın ruhuna yapılan bu şiddetli saldırıların bir rövanşıdır. Bazı Müslüman gruplar eskinin intikamını almak için maalesef İslâm'ın hoş karşılamadığı aşırı faaliyet-

29 A. Akhmedov, *İslâm sovremennoy ideyno-politicheskoy borbe*, Moscow 1985, s. 129.

30 A. Bennigsen and C. Lemerrier-Quelquejay, *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe* Londra 1975, s. 99.

lere baş vurmaktadır.

Kırgızların İslamlaşmasında Tasavvufun Rolü

Kırgızlar Orta Asya'nın tarihinde önemli rol oynamış halklarından biridir. Orta Asya'da şu an yaşayan halklar arasında, tarihte adları anılan halkların en eskisi de Kırgızlardır.³¹ Ne var ki tasavvuf konusunda onlar diğer milletlere göre daha az bir birikime sahiptirler. Kırgız yazarlardan Narınbayev'e göre tasavvuf XI. ve XII. yüzyıllarda Orta Asya'ya İran üzerinden gelmiş ama esas gelişmesi Karakitaylar, Naymanlar ve Moğollar gibi işgalci güçlerin döneminde olmuştur. Bu bölgede verdikleri eziyet halkı manevî olarak sûfi tarikatlarında teselli bulmaya itmiştir. Zira bu dönemlerde sûfiler, düşman ve feodal toprak sahiplerinin halka verdiği zulümleri eleştirmekte ve mazlum halkın haklarını savunmaktadır.³² Böylece tasavvuf halk kitlelerinin sempatisini kazanmıştır. Yazara göre sûfiler her zaman zalim yöneticiler karşısında ezilen halk kitlelerinin yanında olmuş hem de işgaller karşısında vatanlarının savunmasına çok büyük katkılarda bulunmuşlardır. Yine yazarıma göre Orta Asya'da tasavvufun temellerini Yusuf Hemadanî (ö.1140m.) atmıştır. Kendisi büyük bir hümanist olup bütün malvarlığını fakirlere dağıtmıştır. Onun fikirleri öğrencileri Ahmed Yesevî, ve Abdülhalik Gucdüvanî tarafından yayılmıştır. Ahmed Yesevî *Hikmetler* adlı eserinde dünyadan yüz çevirmeyi ve Tanrı ile vecd halinde yüz yüze görüşmeyi savunmuş ve bu fikirler onun öğrencisi Süleyman Bekir Gani, Seyyid Ata, Baba Maçinom ve diğerleri tarafından yayılmıştır.³³ Daha sonra 14. yüzyılda tasavvufun en önemli temsilcisi olan Bahâeddîn Nakşbend (1314-1388) ortaya çıkmıştır. Kendisi Buhara'dan pek uzak olmayan Kasrı Ârifân köyünde doğmuş ve tasavvufun bölgede yayılmasında büyük katkıları olmuştur. Muhammed Hocayev'e göre Bahâeddîn Nakşbend "sefer der vatan, halvet der encümen, nazar ber kadem, huş der dem" gibi prensiplerin koyucusu olup kendisi halktan kopuk bir zühd hayatına karşı olmuştur. Hatta tekkelerde işsiz güçsüz oturan dervişlerin bu anlayışını eleştirmiştir.³⁴

Arnold adlı meşhur tarihçi *İntişâr-ı İslâm Tarihi* adlı eserinde; İshak Veli adlı bir sûfi dervişin XVI. asırda Semerkant ve Hoten gibi yerlerde sürdürdüğü 12 yıllık tebliğ faaliyetleri sonucunda birçok Kırgız ve Kazak'ı Müslüman yap-

31 V. V. Barthold, *Kırgızlar*, çev.: Ufuk Deniz Aşçı, Kömen Yay., Konya 2002, s. 9.

32 A. İ. Narınbayev, "Reaktionnaya Rol Sûfizma vı Vostoçnom Turkestane" *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 7, Bişkek 2003, s. 199.

33 agm, s.199.

34 Muhammed Hocayev, A., *İdeologya Nakşbendiskova Sûfizma*, Doktora Tezi, Alma Ata 1992, s. 24.

tığını ve 18 putperest mabedini yıktırıldığını ifade eder.³⁵ Kırgızistan'daki İslâm üzerine en yetkili uzman olan Mambetaliyev tarikatların bölgedeki rolünü "İslâmiyet Kırgızistan'a müridizm kisvesi altında girmiştir" şeklinde dile getirmiştir. Kırgızlar önceleri Yeseviyye daha sonraları da Nakşbendiyye tarikatlarının teşkilatlı tebliğ faaliyetleri sonucunda Müslüman olmuşlardır.³⁶ Bu durum sadece Orta Asya için geçerli değildir. Özellikle Afrika'da da İslâm'ın yayılmasında ve muhafazasında sûfilerin çok önemli bir vazife icra ettiği birçok Arap araştırmacının ortak kanaatidir.³⁷

Türk araştırmacı Özdoğan da Kırgızların İslamlaşmasında tasavvufun önemini kabul eder ve şöyle der: Kırgızlara Müslümanlığı öğretenler büyük ölçüde sûfi tarikatları bunların başında da Buhara merkezinden yayılan Nakşbendilik olmuştur. Aynı şekilde, XVII. yüzyılın sonlarında istilâcı Budist Oryotlara karşı Kırgızların en büyük dayanağı Nakşbendiyye tarikatıdır. Yine Kâdiriyye tarikatının dışında Kırgızları etkileyen diğer bir grup da Güney Kazakistan kökenli Yesevîlerdir.³⁸

Tasavvufun Kırgızlar ve Orta Asya üzerindeki etkisini en güzel şekilde gösteren belgeler Rus yetkililerin hazırladığı raporlardır. 1899 yılında Türkistan'ın Genel Valisi olan Duhovski'nin "Türkistan'da İslâm" adlı tebliğinde tasavvuf hakkındaki şunları yazar:

"Sûfizm bizim için çok taraflı bir zarardır. Dünya Müslümanlarının önemli merkezlerinden biri olan Türkistan eyaletinde tüm sûfi öğretilerinin yayılmasından dolayı buralara özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir..."³⁹

Mambetaliyev tasavvufî hareketler aleyhinde rapor hazırlayan Türkistan valilerinden biri olan H.C. Likoşin'in İşanlar hakkındaki şu sözlerini aktarır:

"Yerli halk üzerinde İşanların tesiri çok yüksektir. Bundan dolayı İşanlarla ilgili olan her şeyi çok yakından öğrenmek bizim ilk vazifemizdir. Sûfizm öğretileri göçebe Kırgızları tedricen Müslümanlaştırmanın yegane metodu olması yanında, onları siyasi açıdan da diğer halklarla birleştirip güçlendirmektedir. Artık zamanımızda sûfizm yayılması mümkün değildir, diyerek gaflete düşmeyelim ve bu cahil halkın (Kırgızların) arasındaki İşanların etkilerini azaltmanın zaruri olduğunu anlayalım..."⁴⁰

35 T.W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, çev.: Hasan Gündüzler, Akçağ Yay., Ankara 1971, s. 337.

36 bk. Osman Türer, "Orta Asya'da İslâm'ın yerleşmesi ve muhafazasında Tarikatların Rolü", s. 21.

37 bk. Muhammed Tefvik Bekri, *el-Kelam ala Neş'eti't-Tasavvuf ve's-Sûfiyye ve a'maluhüm*, Kahire, Mektebetü'l Eden, 1992, s. 35.

38 Özdoğan, Günay Göksu, "Sovyetler Birliği'nden Bağımsız Cumhuriyetler'e: Uluslaşmanın Dinamikleri" *Bağımsızlığın İlk Yılları, Azerbeycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., no: 1723, 1994, s. 55.

39 TS G A, *Uzbekski CCR*, F, op 32 ed. Hr. 384, l.7.

40 H.C. Likoşin, *Pol Jizni v Türkistane*, 1916, s. 156.

Kırgızlar diğer Orta Asya Türklerine nispetle daha geç Müslüman olduğu yabancı kaynaklarda sıkça geçmektedir.⁴¹ Ne var ki 1859-1871 yılları arasında bu bölgeleri gezen W. Radloff Kırgızların dînî kimlikleri ile alakalı olarak şöyle der: “Fakat bana kalırsa diyebiliriz ki Kara-Kırgızlar kendilerini çok ciddi Müslüman sayar ve Kalmık’ları kafir addederek kendilerini onlardan kesin surette ayırırlar. Din üzerine bilgileri az olmakla beraber onlar Kazak’lara nazaran daha fanatiktir, destanları din savaşlarından bahseder. Bunun sebebi, kısmen belki de kafirlerle komşu olarak yaşamalarından ileri gelebilir.”⁴²

Netice olarak Kırgızların İslamlaşmasında sûfîlerin ve tarikatların çok büyük bir rol oynadığı, yerli yabancı bütün kaynakların üzerinde ittifak ettiği bir konudur.

Çağdaş Kırgız Yazarların Tasavvufa Bakışı

Çağdaş Kırgız yazarlarından kastımız bu ülkede yazıp çizen akademisyenler ve aydınlardır. Maalesef daha önce de anlatıldığı gibi bunların sayısı pek de fazla değildir. Kırgızistan’daki akademisyenlerin çoğu din ile alakalı eserlerinde diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinde olduğu üzere daha çok dinin siyasal yönlerini ele almaktadırlar. Tasavvufî konularda eser verenler de Rusların tasavvuf ile ilgili ortaya attıkları fikirlerden etkilenmiş görünmektedirler. Bazen tasavvuf hakkında olumlu düşünen ve onu ilerencilik olarak gören aydınlara da rastlanmaktadır. Mesela, Narınbayev, Rusların kendilerine çıkardığı problemler nedeniyle nefretle ele aldığı Nakşîliği överek; Nakşîliğin insan hayatına yaklaşımında gerçekçi olduğunu ve müridlerine fikir özgürlüğü verdiğini söyler. Bu sebeple O’na göre söz konusu tarikat, Çin’in Kuzey Batısından Balkanlara kadar yayılmıştır.⁴³ Halbuki Rus kaynaklarında tarikatlar hakkında en ufak övücü bir cümle bulmak imkansızdır.

Bununla birlikte modern yazarların çoğu sosyalist şuuraltından bir türlü kurtulamamışlardır. Eğer yazar tasavvuf sempatisini ise sosyalist jargonla konuşarak; tasavvufun çalışmayı ve kazanmayı teşvik ettiğini söylemekte, tasavvufun sosyal adalet tarafına vurgu yapmakta ve böylece Sovyet döneminden kalan sosyalist adalet anlayışı ile tasavvufun benzerliklerine dikkat çekmektedir. Bu gruba göre İslâm’ın katı tutumu karşısında tasavvuf fikir özgürlüğü, insan eşitliği ve ilerencilik gibi her tür müspet gelişmenin temsilcisi olmuştur.

41 M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Curzon Pres, Londra 1918, s. 29.

42 W. Radloff, *Sibirya’dan*, çev.: Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s. 539.

43 A. İ. Narınbayev, “Reaktionnaya Rol Sûfizma vı Vostoçnom Turkestan”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek 2003, sayı: 7, s. 201.

Bunun bir örneği olan Narınbayev, İslâm'ın gerici bir şekilde ilme ve sanata karşı olması ve feodalist yapıya bürünmesi neticesinde, aydın ve ilerici düşünürlerin tasavvuf kisvesi altına girdiklerini iddia etmektedir. Bu düşünürler tasavvufun, hümanist ve hürriyet düşüncelerini panteist fikirler altında insanlara sunduğunu düşünmektedirler.⁴⁴ İslâm'ın bu şekilde gösterilmesinde daha çok Rusların faaliyetleri etkili olmuştur. Mesela Büyük Sovyet Ansiklopedisi İslâm'ı tanıtırken şu ifadeleri kullanmıştır: "Tüm dinler gibi İslâm dini de her zaman gerici bir rol oynamış, egemen sınıfların elinde bir silah olmuş ve Doğu halklarını ele geçirmeye uğraşan sömürgecilerin, işçileri baskı altında tutma aleti sayılmıştır."⁴⁵ Ernst, Marksist-Leninist ideoloji dışına çıkmalarına izin verilmeyen Sovyet oryantalistlerinin bu felsefe ile indoctrine edildikleri için bu olumsuz çizginin dışına çıkamadıklarını ve hiç bir zaman objektif olmadıklarını bildirir.⁴⁶ Zira Sovyetler döneminde bütün ilmi çalışmalar Rus dilinde kaleme alınması Ruslar'a her tür bilgiyi rahat bir şekilde kontrol etme imkanı vermiştir. Bugün Kırgızistan'da çoğu üniversite ve okulların eğitim dili hâlâ Rusça'dır.

Tasavvufun aleyhinde olanlar ise onun tembellik ve miskinlik olduğunu ileri sürmekte, sûfileri feodal yapının destekçileri olarak göstermektedirler. Bu grubun en güzel örneğini ise Mambetalıyev vermekte olup makalenin sonraki sayfalarında fikirleri ele alınacaktır.

Kırgızistan'daki tasavvuf anlayışının şekillenmesinde Özbekistan'ın büyük bir ağırlığı vardır. Halihazırda Kırgızistan'daki dîni kitapların pek çoğu Özbekistan'da basılmıştır. Bu sebeple onların kaynaklarına da referans vermekle sanırım konunun dışına çıkmış olunmayacaktır. Ayrıca Türki Cumhuriyetlerde Sovyet döneminde yetişen aydınlarının aynı fikirleri paylaşımları da bizim yukarıda savunduğumuz Rus etkisi fikrini desteklemektedir. Mesela Nirşa aynen Narınbayev gibi, sûfilerin Ortodoks ideoloji ve feodal sistemin dogmatik fikirlerini eleştirmek için tasavvufu kullandıklarını iddia eder. Buna örnek olarak Nirşa sûfî şairleri gösterir: İran ve Orta Asya şairleri ulemanın gazabından - başka bir deyişle Müslüman engizisyonundan- kurtulmak için tasavvuf perdesi altında saklanmışlardır. Bu düşünürler feodalizmin ve toplumsal despotizmin karşısına tasavvufî fikirleri ile çıkarak halkı aydınlatmışlardır.⁴⁷ Sonuç olarak

44 agm, s. 201.

45 A. Bennigsen, C. Lemerrier-Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri, Sovyet rejimi altındaki İslâm'ın 400 yılı*, çev.: Nezih Uzel, Kent Basımevi, İstanbul 1981, s. 168; *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskova, 2.bs., 1958, c. 18, s. 516.

46 Carl W. Ernst, *Sûfizm*, Londra, Şambala Yay., 1997, s. 210.

47 V. M. Nirşa, "Traditsiya i Novatsiyı vı Sûfizmı" *İz İstorii Sûfizma, istoçniki i sotsalnaya praktika*,

modern araştırmacıların çoğunluğu tasavvufu sosyalist terminoloji ile tanıtarak onun feodalizme ve zulme karşı bir hareket olarak görmüşlerdir.

Bu konuda başka bir gelişme de Osman Türer'in *Tasavvuf Tarihi* adlı eseri aynı başlık altında 1999 yılında Nadircan Hasan tarafından Özbekçe'ye çevrilmesidir. Bu da Türkiye'deki ilmi birikimin anavatanına dönüşünü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Kırgızistan'da Türk üniversiteleri tarafından desteklenen iki ilahiyat fakültesinde tasavvuf dersleri okutulmaktadır. Bu fakültelerde, son sınıfların bitirme tezlerinde tasavvuf ile alakalı konulara da öncelik verilmektedir. Bunun dışındaki İslâmi medreselerin ve fakültelerin ders programlarında tasavvuf dersleri henüz bulunmamaktadır. Yakın gelecekte bu fakültelerden mezun olan araştırmacıların Kırgızistan ve Orta Asya'da tasavvuf ile ilgili özgün eserler ortaya koyması ülkedeki bilimsel atmosfere çok büyük katkıda bulunacak ve böylece Rus etkisine alternatif fikirler ortaya çıkacaktır.

Kırgızlar yapı olarak tasavvufa son derece sıcak bakan bir karakter arz ederler. Ruhlara saygı, mucize ve kerametleri kabul etme, diğer dinlere tolerans gibi prensipler her zaman onların inançları arasında yer almıştır. Bu sebeple olsa gerek ki Vehhabîlik gibi bu tür konulara hoş bakmayan inanç sistemleri Kırgızistan'da fazlaca kabul görmemiştir.⁴⁸ Bunda Kırgızların İslamlaşmasında tasavvufun üstlendiği rol etkili olmuştur. Ne var ki Kırgızların Komünist dönemde uzun bir süre din eğitimi alamamaları onları dış etkilere fazlaca maruz bırakmaktadır. Bu sebeple olsa gerek ki Ruslar din aleyhtarı faaliyetlerinde Kırgızlara özel bir yer vermişlerdir. Zira Ruslara göre göçebe hayatı sürdüren Kırgızlar, İslâm'ı geç bir dönemde ve yüzeysel olarak öğrenmişlerdir. Gelenekleri ve yaşayışları tam olarak İslâm ile kaynaşmış değildir. Ayrıca kendilerine İslâm'ı öğreten Tatarları da pek sevmemektedirler. Zira Tatarlar onları köle gibi görmekte ve Kırgızları sömürmektedir.⁴⁹ Rus araştırmacılar bu boşluktan ve düşmanlıklardan istifade etmeye çalışmışlar ve bunda da belli ölçüde başarılı olmuşlardır. Ayrıca Vehhabî din anlayışının bu bölgelere gelmesinde Rusların parmağı olduğu konusunda bazı çevrelerde duyular alınmaktadır. Zira onların sert uygulamaları Orta Asya Cumhuriyetlerini İslam dininden uzaklaştırmakta ve Rusya'nın etki alanına tekrar geri döndürmektedir.

Geçmişte olduğu gibi bugünde sûfi karakterli hareketlerin Orta Asya'da etkili olması yerli ve yabancı araştırmacıların beklediği bir durumdur. Mesela

ed. M. M. Hayrullayeva, Taşkent, Fan Yay., ts., s. 118.

48 E.J. Osmonov, A.A. Asankanov, *Kırgızstan Tarihi, En bayırkı Doordan Azırkı Mezgilge Çeyin*, Bişkek 2003, s. 220; Sûfizm vı Sentralni Azii, *Veçerni Bişkek*, 29-9-2005, s. 6.

49 A. Bennigsen, C. Lemerrier-Quellejey, *Step'de Ezan Sesleri, Sovyet rejimi altındaki İslâm'ın 400 yılı*, çev.: Nezih Uzel, Kent Basımevi, İstanbul 1981, s. 171.

Fuller, Orta Asya İslâm anlayışının tasavvufî karakteri itibarı ile Orta Doğu'dan ayrıldığını söyler. Ona göre her ne kadar tasavvufî İslâm sertlik yanlısı olmasa da dînî hayatı organize etme gücüne sahiptir.⁵⁰ Bu gücün arkasında sûfi grupların maddî olarak kendi kendilerine yeterli olması gösterilmektedir. Cami görevlileri maaş gibi bir gelire sahip olmadığından ufak hizmetler karşılığında halktan ücret almak zorunda kalmaktadırlar. Bu sebeple din görevlilerinin ve müftiyatların halk üzerinde saygınlığı yara almaktadır. Bu sebeple Kırgız aydınlarından bazıları bu boşluğun sûfiler tarafından doldurulmasını talep etmektedir. Zira geleneksel tasavvufî hareketler hem halk üzerinde etkindir, hem de Vahhabîlik ve Hizbüttahrir gibi dış kaynaklı fikirler karşısında kendini koruyabilecek kültürel bir birikime sahiptir. En önemlisi de sûfi şeyhleri hizmetlerini bir ücret karşılığı yapmadığı için halk üzerinde karizmatik bir etkiye sahiptir.⁵¹

Günümüzde Kırgızistan'da ki tasavvufî canlılığa gelince bu konuda ciddi bir araştırma henüz yapılamamıştır. Bununla birlikte ülkenin kuzeyinde tasavvufî canlılığın son derece zayıf olduğunu söylemek mümkündür. Genelde Nakşilik gibi tasavvufî hareketler komşu Özbekistan'dan gelen şeyhlerle devam etmektedir. Bununla birlikte Oş ve Celalabad gibi yerlerde yine Özbek asıllı ama Kırgız vatandaşı şeyhler vardır.⁵² Bunun dışında bağımsızlık sonrası ülke dışında tahsil gören bazı Kırgızların dönüşlerinde ülkelerine Şâzelilik gibi bazı tarikatları getirdiği de görülmektedir. Kurmanbek Oğlu Kadir bunlardan biri olup, kendisi Şâzelilik ile Ürdün'de din eğitimi alırken tanışmıştır.⁵³ Yalnız bunların etkisi yerel kalıp fazlaca topluma yayılmamıştır, zira halk hâlâ İslâm'ın en temel noktalarını bilmemektedir. Bu sebeple Pakistan orijinli tebliğ cemaati çok daha fazla yaygın olup bütün şehir ve kasabalarda faaliyet göstermekte, İslâm dini hakkında sade bilgileri halk arasında yaymaktadır. Bununla birlikte bu cemaatin tasavvufî bir yapısı olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Kırgızistan'ın Oş şehri hem Özbekistan'a yakınlığı hem de mistik bir havaya sahip Süleyman Dağı'nın varlığı sebebi ile Orta Asya İslâm dünyasında önemli bir yer kazanmıştır. O kadar ki Oş şehri Türkistan'ın ikinci Mekke'si olarak isimlendirilmiştir. Oş şehrinde bulunan küçük bir dağın tepesinde yer alan Taht-ı Süleyman yani Süleyman peygamberin makamına yapılan bir ziya-

50 Graham E. Fuller, "The Impact of Central Asia on the New Middle East", *Central Asia meets the Middle East*, ed. David Menashri, Londra, 1998, s. 223.

51 Sûfizm v1 Sentralni Azii, *Veçerni Bışkek*, 29-9-2005, s. 6.

52 Bir Nakşi şeyhini Celalabad şehri yakınındaki köyünde ziyaret edebildik, ama aşırı derecede yaşlı olduğu için kendisinden fazla bir bilgi alamadık.

53 Sûfizm v1 Sentralni Azii, *Veçerni Bışkek*, 29-9-2005, s. 6.

ret Ferganalılar ve Kırgızlar için bir hac kadar değerli kabul edilmektedir. Bu durumdan rahatsız olan Ruslar Oş şehrini dînî karanlıkçılığın merkezi olarak isimlendirmiş ve Taht-ı Süleyman'ı birkaç kere kapatmışlarsa da bu konuda başarılı olmamışlardır.⁵⁴ Oş bölgesinde özellikle Nakşiliğin faal olduğu bilinmektedir. Özellikle Özbekistan'dan gelen sûfiler burada aktiftir. Zira bu bölgede Kırgız vatandaşı birçok Özbek yaşamaktadır ve geleneksel olarak Özbekler tasavvufa daha yakındırlar.

Kırgızistan'da tekke ve zaviye türü binalara fazlaca rastlanmamaktadır. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi Kırgızlar göçebe bir millet olup kalıcı binaları fazlaca yapmamışlardır. İkincisi de Sovyet döneminde bu tür binalar işlevlerini yitirdiği için yok olmuş olabilir. Yalnız 15. veya 16. yüzyıl civarında yapılan *Taş Ribat* adlı bir binanın zaviye işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Taş ribat Kırgızistan'ın Narın'a bağlı Atbaşı ilçesinde bulunmaktadır ve adı üstünde taştan yapılmış büyük bir binadır. Bu binayı inceleyen arkeolog ve coğrafyacı N. N. Pantusov adlı Rus araştırmacı bu binanın bir 'manastır' olduğunu ve yolcular için bir sığınak vazifesi de ifa ettiğini bildirmektedir. Rus araştırmacının aynı zamanda tasavvufî bir kelime olan 'ribat'ı *manastır* olarak tercüme etmesi burada sûfilerin yaşadığını göstermektedir.⁵⁵ Roux adlı araştırmacı ribatların Mağrip'te keşiş askerler için bir tür manastır mahiyetinde ortaya çıkmasına karşın daha sonra bu mimarinin Orta Asya'ya geldiğini bildirmektedir.⁵⁶ Demek ki Kırgızistan'da az da olsa ayakta kalmış tekke ve zâviye türü binalar bulunmaktadır.

Tasavvufun Kırgızistan'daki yayılışını en geniş şekilde inceleyen Kırgız araştırmacı C. Mambetaliyev'dir. "*Sûfizm cana anın Kırgızistandaki Ağımdarı*" (Tasavvuf ve onun Kırgızistan'daki akımları, Bişkek, 1972) adlı kitabında tasavvufun Kırgızistan'daki yayılışını asırlara göre detaylıca ortaya koymuştur. Kitap Sovyetler Birliği döneminde yazıldığı ve Rus kaynaklara yoğun olarak başvurduğu için müstakil olarak burada ele alınacaktır. Mambetaliyev'in dili çok güçlü bir sosyalist jargon taşımaktadır. O, tarikat yerine sekta, dervişlik yerine *müridizm*, irşad yerine *propaganda*, tasavvuf yerine *İşanizm* (mürşidcilik, şeyhçilik) gibi tasavvufa Rus dili ve kültürü ile yaklaşan bir üsluba sahiptir. Aşağıdaki alıntılarda bu tür kelimeler özellikle değiştirilmeden korunmuştur ki onun tasavvufa yaklaşımı net olarak ortaya çıksın.

54 *Sûfi ve komiser*, ss. 273, 274.

55 E.J. Osmonov, A.A. Asankanov, *Kırgızstan Tarihi, En bayırkı Doordan Azırkı Mezgilge Çeyin*, Bişkek 2003, s. 190.

56 Roux, Jean-Pauls, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, çev.: Lale Arslan, Kabalcı Yay., İstanbul 1999, s. 284.

Onun 15-18. asırlarda İşancılığın Kırgızistan'da yayılışı başlığı altında verdiği bilgiler şöyledir:

“Tasavvufun üyelerinin (müridlerin) Kırgızistan topraklarında tanınmaya başlayışı İşlâm'ın yayılması ile yakından bağlantılıdır. Orta Asyalı göçmenler ve Kırgızlar arasında İşlâm dinini tebliğ edenlerin ilkleri Süfi şeyhlerdir. Yukarıdaki zaman diliminde Kırgız ilindeki kabilelerin ağa, bey ve önde gelenleri bazı şeyh ve İşanlara mürid olmuştur. Bizim düşünçemize göre, Kırgız toplumunun önderi olan çeşitli beylerin müridliğe girmesi aşağıdaki şartlarla bağlanır. O zamanlarda komşu Müslüman ölkelerinde tasavvufun ve şeyhlerin etkisi gün be gün güçlenmekte idi. Her bir han, bey veya feodal yönetici şu veya bu şeyhin, İşanın müridi olmakla onların siyasî ve ekonomik güçlerinden menfaatlenmekte idiler. Zira bu tarikatlar ve şeyhler müridlerinin fazlalığına bağlı olarak ciddi manada siyasî ve ekonomik bir güce sahiptiler. Kırgız beyleri ve önde gelenleri de güçlü şeyhlere mürid olma yoluyla siyasî ve ekonomik çıkarlara ulaşmayı amaçlamıştır.”⁵⁷

Mambetaliyev sosyalist bir yazar olarak tasavvufun yayılmasını dinden çok ekonomik ve siyasî çıkarlarda aramaktadır. Zira tarikata giren Kırgız kabileleri, ekonomik ve siyasî açıdan kendilerini daha bir güvende hissetmektedirler. O şöyle devam eder:

“Bazı tarihî gerçeklere göz atalım. Kırgız milleti Oyrot Cungarları ile yaptığı mücadelede komşu milletler ile ittifak oluşturmuşlardır. Bu ittifak bazı Kırgız önde gelenleri tarafından, o zamanlarda Doğu Türkistan'da siyasî hakimiyetin başında olanlar, tasavvufun Nakşbendiyye kolunun şeyhlerine mürid olmakla ittifaklarını sağlamlaşturmuşlardır. Örneğ vermek gerekirse (tarikât bağlantıları sebebi ile) Kuşçu kabilesinin reisi Galidce Bey, Doğu Türkistan askerleri ile Kırgız askerlerin toplandığı orduda kumandanlık yapmıştır. Zira o, 16. asrın ikinci yarısında yaşayan Doğu Türkistan'ın dînî lideri Nakşi şeyhlerinden biri olan Hasan Hoca'nın müridi olmuştur.”⁵⁸

Kırgızistan'a doğu Türkistan haricindeki komşu İşlâm ölkelerinden de İşanlar, şeyhler ve hocalar gelip onları İşlâm'a davet etmiş ve Kırgızları müridliğe çekmeye çalışmışlardır. Mesela 16. yüzyılın ortalarında Nakşbendiyye sektası şeyhinin halifesi olan, sonra da onun yerine geöen Lütfullah adlı şüfi, Kazak ve Kırgızların arasında meşhur olmuş bir kimsedir. Onun talebesi Kazak Muhammed, Kırgızlar ve Kazaklar arasında İşlâm'ı ve tasavvufu yaymaya gayret etmiştir.⁵⁹

Mambetaliyev tasavvufun Kırgızların İşlamlaşmasındaki rolünü olduğundan daha az göstermeye gayret etmektedir. Ayrıca tasavvufî umdeleri İşlâm öncesi dönemdeki dînî sembollere benzeterek de bu etkiyi İşlâm dışına taşımaya çalışmaktadır:

“Kırgızlar arasında müridliğe yayma faaliyetleri kitleleri harekete geçirecek kadar yoğun değildir. Kırgızlar siyasî ve ekonomik ihtiyaölara bağlı olarak komşu Müslüman ölkeleri ile

57 C. Mambetaliyev, *Süfizm cana anın Kırgızistandaki ağımdarı*, Firunze 1972, s. 26.

58 *age*, s.27.

59 *age*, s.28.

kendi ilişkilerini tanzim etmeye yönelmiş, şu veya bu İşana sadece siyasî sebeplerle iltifat göstermiştir. Müridliğe olan mecburiyet ortadan kalktığına ise Kırgız liderler bağlı oldukları İşanları kolayca terk etmişlerdir. Şeyhler, İşanlar ve tasavvufun temsilcileri Kırgız halkının gözünde daha ziyade Şamanların, Bakşilerin, cin kovucuların, halk doktorlarının işlevini gören bir sınıf olarak algılanmıştır.”⁶⁰

Mambetaliyev’e göre tasavvuf esas gelişimini Kırgızların Hokand hanlığı⁶¹ egemenliğinde bulunduğu döneme borçludur. Zira Hokand hanlığı, tasavvufu sömürgeci politikalarını yürütmek için bir araç olarak kullanmıştır:

“19. yüzyılın ilk yarısında Kırgızistan’ın Hokand Hanlığının işgaline uğraması neticesinde tasavvufun bazı elementleri az çok yayılmış ve Kırgızların içerisinde müridliğe yönelik başlamıştır. Müridliğin artmasının ilk nedeni Hokandların Kırgızistan’ı sömürgeleştirmesi siyasetinden kaynaklanmaktadır. Zira Hokandlar hakimiyetlerini güçlendirmek için müridliği (tasavvufu) geniş halk kitleleri arasında yaymaya çalışmışlar, bunu Kırgızları Müslümanlaştırmaktan çok, onları Hokand Hanlığının hakimiyetine sıkıca bağlamak niyeti ile yapmışlardır.”

⁶² Böylece dîni inançlar ve müridizm siyasî bir silah olarak kullanılmıştır. Hokand hanlığının etnik grupların dîni seviyesini yükseltmeyi bir devlet politikası olarak benimsediği ve Kazak, Türkmen ve Kırgızlar arasında da en çok Kırgızlar arasında bu gayretlerin etkili olduğu kabul edilmektedir. Kırgızistan’da bu irşad faaliyetleri için mecsid imamaları ile sūflilerin kullanıldığı kaynaklarca bildirilmektedir.⁶³ Ne var ki bunu Kırgızların köleleştirilmesi sebebine bağlamak doğru değildir. Zira önceki sayfalarda görüldüğü üzere Mambetaliyev’in aksine birçok araştırmacı bu durumun aksini savunmaktadır.

Mambetaliyev’e göre tasavvuf, sömürge güçlerinin dahili organizasyonunu ve düzenlerini kurmak için iyi bir destek olmuştur. Kırgız halkı o dönemin toplum yapısına binaen kabile, kabile olmuş ve her kabile de oymaklara bölünmüştür. Bu sebepten dolayı tasavvufçular, şeyhler ve hocalar hareketi de Kırgızların kabilecilik sistemine adapte olmuş, her kabilenin yahut her oymağın kendine has tarikatı ve İşanları olmuştur. Zaten kendi aralarında savaşp duran Kırgız kabilelerinin tek bir şeyhe tabi olmaları mümkün olamazdı. İlk olarak şeyhler kabilenin reisini müridliğe davet etmeğe gayret etmiştir. O kabilenin içinde ne kadar oymak varsa, İşan her biri için bir halife vazifelendirmiştir. Bu sayısız halifeler aracılığı ile şeyh halkı Müslümanlaştırmakta, onları yönetmektedir. Onlardan aldığı dîni vergilerle onları ezmektedir. Müridizm Kırgız emekçilerinin kölelik içinde tutulmasında bir araç olmuş, ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısında Rus Çarlığı ile savaşmada aktif bir rol oynamıştır. Hokand hanları bu sebeple müridizmi yaymaya ve onları kafirlere karşı büyük cihadı destekleme-

60 *age*, s. 29.

61 Hokand Hanlığı: Fergana vadisi esas olmak üzere Hokand, Mergilan Andican, Pişkek (Biskek), Issıkgöl Namangan, Çimkent, Ak Mescid ve Türkistan vilayetlerinde kurulmuş, 1710-1876 yıllarında yaşamış bir İslâm devletidir.

62 C. Mambetaliyev, *Sūfizm cana anm Kırgızistandaki ağımdarı*, s. 30.

63 Eyüp Baş, “Orta Asya İslâm Kültür ve Medeniyet Tarihinde Hokand Hanlığı”, *Orta Asya’da İslâm, Uluslararası Sempozyum*, (20-21 Mart 2004), Oş, 2004, ss.189-200; Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, ed. H.C. Güzel- K. Çiçek, S. Koca, Ankara 2002, c. VIII. s. 573.

ye teşvik etmişlerdir. Bu ideolojiyi yayanlar aslında gezginci İşanlar, dervişler, meczuplar⁶⁴ olmuştur. Onlar bütün Orta Asya Müslümanlarının Ruslara, kafirlere karşı cihada katılmaya mecbur oldukları yönünde propaganda yapmışlar ve Hokand hanlığının sömürgeci siyasetine en sağlam dînî desteği teşkil etmişlerdir.

Kutsal cihad propagandası bazı Kırgız kabileleri arasında siyasî çatışmalara neden olmuştur. Mesela Hokand Ordusunun Baş Komutanı Kanaat Şah, Evliya Ata'daki Kırgızlar'a ve Çüy'deki Kazaklar'a temsilcilerini göndererek, onları kafirlere karşı kutsal cihada katılmaya çağırmıştır. Neticede Kırgızların büyük liderleri Cangaraç, Cantay, Baytek ve diğerleri Hokand beyliği tarafına meyletmışlerdir. Akademisyen B. Camgırcinof'a göre yukarıda ismi geçen beylerin Kanat Şah'a meyletmeleri dînî fanatizmlerinden değil de siyasî iki yüzlülüklerinden dolayıdır.⁶⁵ Mambetaliyev de Camgırcinof'un görüşleri doğrulamaktadır. Zira sûfîlerin karıştığı her cihad hareketi her zaman dînî bir sebeple olmamış çoğu zaman siyasî ve ekonomik sebeplerle olmuştur.⁶⁶

Mambetaliyev'e göre Kırgızistan'daki dînî canlanma daha çok Rusların bu bölgeyi işgalinden sonra olmuştur. Bu canlanışın sebepleri şunlardır: İlk olarak Kırgızistan'ın Rusya'nın birliğine katılması ile Kırgız kabilelerinin, toprak elde etmek için yaptıkları savaşlar durmuş, halkın hayatında barış dönemi başlamıştır. Ayrıca Çarlık Rusya'sı camilerin inşasına, dînî okulların açılmasına izin vermiş böylece dinin tesirinin güçlenmesine yardımcı olmuştur. Bu elverişli şartlar İşanların mürid avlayarak Kırgızistan'a dört köşeden girmelerine sebep olmuştur. Buradan anlaşılan Rusların getirdiği toplumsal barışın Kırgızların manevî gelişiminde yardımcı olduğu şeklindedir. Diğer bir nokta ise sosyalist düşüncede ahyon olarak kabul edilen dine, Çarlık Rusya'sı döneminde kasıtlı olarak izin verildiği şeklinde anlaşılabilir. Her ne kadar Mambetaliyev bunu açıkça söylemese de satır aralarından bu tür bir mana anlaşılmaktadır. Böylece Mambetaliyev Çarlık Rusyasının Kırgızları din ile avuttuğunu söylemek istemiştir. Zira ileride ele alınacak olan onun bazı sözleri bu yoruma izin vermektedir.

Tasavvufun Kırgızistan'da yayılmasının bir diğer sebebi de Orta Asya tarikatlarının Ruslara karşı Gazavât ideolojisini yaymak için sık sık ülkeye temsilcilerini göndermeleri ve propaganda yapmalarındır.

64 Meczup kelimesi Kırgız dilinde Arapça'daki manası olan Allah'a cezbolunmuş, derviş manasına kullanılmakta olup, Türkçe'deki aklını kaybetmiş manasına gelmemektedir.

65 B. Camgırcinof, *Oçerki Politiceskoy İstori Kirgizi XIX Veka*, Frunze 1966, ss. 152-153.

66 C. Mambetaliyev, *Süfizm cana anın Kırgızistandaki ağımdarı*, s. 30.

“Orta Asyalı feodaller, beyler, ağalar, İşanlar, kendilerine Kırgızlardan mürid toplamakla, Rus emperyalizmi karşısında Kırgız halkını da yanlarına çekmeyi arzu etmişlerdir. Bundan dolayı Orta Asya'nın her türlü şehirlerinden çok sayıda İşan Kırgızistan'a gelip gitmiş, bazıları da buralara yerleşmişlerdir. Onlar Sûfîzmi ve İslâm'ın öğretilerini yaymaktan çok, kutsal cihad propagandasına ağırlık vermişlerdir. 1880'li yıllarda Çarlık Rusya'sının sömürgecilik zulmü ve yerel feodal liderler ile tüccar burjuvazisinin Orta Asyalı emekçileri istismarının zirveye ulaşması tüm Orta Asya halkları gibi Kırgız halkını da hayattan bezdirmiştir. Halk arasındaki bu memnuniyetsizlikler neticesinde sık sık ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu gibi sömürgeci zulümlere karşı halkın memnuniyetsizliklerinden faydalanan feodal liderler ve İşan halifeleri gerici ayaklanmalarını organize etmek için Kırgızların arasından mürid elde etmeye gayret etmişlerdir. Örneğin 1898 yılında Andican ayaklanmasının arefesinde müridizmin Kırgızistan'ın her tarafında yayıldığını görmekteyiz. Nakşbendi sektasının İşan'ı Madalî'nin yerli Kırgızlar arasında çok sayıda halife tayin etmiş, Çüy, Issık Köl, Talas taraflarından mürid toplamaya gayret etmiştir.”⁶⁷

Mambetaliyev daha önce Kırgızların İşanlara bağlanmasında esas hedefin siyasi olduğunu belirtmişti, bu sefer ise o İşanların da aynı şekilde Kırgızları tasavvufa davet ederken siyasi davrandıklarını söylemektedir. Yani İşanlar aslında kendilerine mürid değil asker toplamaktadırlar. Aşağıda görüleceği üzere tarikatların yayıldığı bölgelerde isyanlar da yayılmıştır:

“Müridizm Kırgızistan'ın dinin güçlü olduğu güney bölgelerinde daha da geniş kesimlere yayılmıştır. Türkistan Askeri Eyaletinin kumandanı General Liutenant Duhovski'nin Savaş Bakanlığı'na yazdığı raporunda İçkilik, Naukat, Kök Art, Susamır, Akbura, ve Asake nahiyelerindeki Kırgızların ayaklanmalarında müridizmin rolüne işaret etmektedir.”⁶⁸

Mambetaliyev sosyalist felsefenin de bir gereği olarak ayaklanmaların çoğunu ekonomik sebeplere bağlar ve Kırgız ayaklanmaları konusunda şunları söyler: “Çarlık Rusya'sının hakimiyeti esnasında Orta Asya'da meydana gelen her türlü ayaklanmalar, isyanlar, memnuniyetsizlikler o zamanlardaki belgelerde “savaşçı sûfîzmin” kafirlere karşı dînî ayaklanması olarak tasvir edilmektedir. Maalesef bu ayaklanmaların sosyal, ekonomik ve siyasî sebepleri hiçbir zaman ciddi olarak araştırılmamıştır. Netice olarak sömürgeci hakim güçler halkın hayatını kolaylaştırmak, milletin yer, su meselelerini doğru bir şekilde çözmek yerine, halk arasında sûfîzmin etkisini ve yayılmasını durdurmaya çalışmışlardır. Mesela Andican ayaklanması hakkında sömürge yönetiminin yetkililerince yazılan raporlarda İşanlar ayaklanmanın baş organizatörleri olarak gösterilmişlerdir.

Çarlık sömürge ordusunun komutanı V. A. Parfentiyef'in fikri de yukarıdaki fikrileri destekler mahiyettedir: Sûfilik hakkında yazılan çoğu makalelerden herkesin kolayca anlayacağı üzere, tasavvufun halk üzerinde büyük bir tesir icra ettiği anlaşılmaktadır, diyerek İşanların halk arasında dolaşmasının

67 *age*, s. 32.

68 Curnal Krasnii Arhiv, 1938, no: 3/88, s. 169.

yasaklanmasını ve onların sıkı şekilde takibe alınmasını tavsiye etmektedir. Mambetaliyev'in bu çalışmasından ortaya çıkan netice Rusların tasavvufî hareketleri her zaman kendilerine bir düşman olarak gördükleridir. Zira bu tarikat üyeleri hiçbir zaman bağımsızlık fikrinden vazgeçmemektedirler. Mambetaliyev birçok gizli rapora da dayanarak bu tespiti yapmakla birlikte, Rusların tasavvufu gerektiğinden fazla ciddiye aldıklarına inanır. O çıkan isyanlarda tasavvufun zannedildiği gibi çok önemli olmadığını, esas sebeplerin ekonomik olduğunu ispata çalışmaktadır. Bununla birlikte onun orijinal Rus kaynaklarına dayanarak verdiği bilgiler bizim için çok önemlidir.

Peki Ruslar niçin böyle bir değerlendirme hatası yapmışlardır? Mambetaliyev'e göre Burjuvazi araştırmacılar, çarlık hükümetinin temsilcileri sûfîlerin çıkardığı isyanların yanlış yorumlanmasına sebep olmuşlardır. Onlar Orta Asya'daki ilerici ve hürriyet istekleri ile ortaya çıkan isyanları, irticai ve dînî isyanlardan farklı görmeyerek bütün bu isyanları Ruslara karşı yapılmış dînî savaş olarak tanıtmışlardır. Böylece bu isyanların gerçek sebepleri gizli kalmıştır ve isyanların organize suçu "dinin temizliği için cihad" ilan eden Sûfî İşanların üzerine yıkılmıştır. Bu şekilde halka yabancı olan cihad çağrıları halk hareketlerinin esas sebebi imiş gibi gösterilmiştir. Halbuki böyle bir tutum tarihî gerçeklerin tamamen ters yüz edilmesidir. Hakikatte, bazı feodal ve dinsel liderlerin düzenlediği isyanları hesaba katmazsak, Orta Asya halklarının ve onun içinde de Kırgız halkının milli kurtuluş hareketinin çıkmasına ve onun devamına İşanların hiçbir katkısı yoktur.⁶⁹ Mambetaliyev bu sözleri ile tasavvufî akımların Orta Asya'nın kurtuluş savaşındaki rolünü inkar etmektedir. Halbuki yukarıda sözlerini aktardığı Rus askeri yetkilileri onu yalanlamaktadır. Ayrıca onun İşanları isyanlar için asker toplamakla suçladığını da göz önüne alırsak yazarımız bazen kendi verdiği bilgilerle de çelişkiye düşmektedir.

Mambetaliyev'e göre Rus çarlığı döneminde yetkililer Orta Asya'daki ayaklanmaların sebebini dînî sebeplere yüklemekle işin kolayına kaçmışlar, isyanların altında yatan sosyal ve ekonomik sebepleri çözme zahmetinden de böylece kurtulmuşlardır:

"Örnek olarak 1916 yılında Orta Asya ve Kazakistan'da ortaya çıkan milli kurtuluş hareketlerine bir göz atalım. Bu isyanlara Sûfî İşanların dervişleri ile beraber katıldıkları tartışmasız kabul edilmektedir. Semerkand eyaletinin valisi Likoşin kendi sömürgeci hükümet güçlerini merkeze şöyle şikayet etmektedir: 'Sûfizm propagandası yapan yerli İşanlar ile mücadele ihmal edildiğinden, 1916 senesindeki isyan ortaya çıkmıştır'."⁷⁰

69 C. Mambetaliyev, *Sûfizm cana anım Kırgızistandaki ağımdarı*, s. 34.

70 Vostanye 1916 g. v Credney Azii, Spornik Dokumentov, Gosizdat, Özbekistan SSR, Taşkent 1932, s.27

Aynı fikirleri Fergana Askeri valisi İvanov'un 1916 senesinin aralık ayında yazdığı raporunda da görmekteyiz.⁷¹ Mambetaliyev'e göre İşanların halk ayaklanmalarına müridleri ile katılması onların bu bağımsızlık hareketine taraftar olduğunu ispatlayan delil olamaz. Buradaki esas mesele bazı İşanların ve halifelerinin kendi müridleri ile beraber halk ayaklanmalarına katılmasını zorunlu kılan şartlardadır. Örneğin Kadiri, Yesevi, Nakşi ve diğer sektaların müridlerinin çoğu çiftçilik, el emekçiliği ve esnafılık ile meşguldür. Bunların çok az bir bölümü varlıklı insanlardan meydana gelmektedir. Bu tarikatların ana kitlelerini oluşturan çiftçiler, el emekçileri ve küçük esnaflar eskiden beri kendilerine ekonomik ve siyasî açıdan zulmedenlere karşı muhalefet oluşturmuşlardır. Sûfizm kendisinin sıradan üyelerini hiçbir zaman arzuladıkları refaha kavuşturamamıştır ve kendi üyelerine doğru yolu göstermek şöyle dursun tam tersine onları mistisizmin bataklığına çekmiştir. İşte bu yüzden sıradan müridler özgürlüğe, refaha, sûfizmin hakikat yolu ile değil de, ellerine silah almakla ve savaşmakla mümkün olacağını anlayınca, (sömürgeci Rusların) zulme karşı yapılan savaşlarda dînî gruplar da halk kitlelerine katılmak zorunda kalmışlardır. Oysa İşan kalfaları (şeyhlerin halifeleri), daha önceleri bizzat kendilerinin organize ettikleri isyanlarda bağlı buldukları İşanların desteğini bulamamıştır.⁷²

Özetlersek, Mambetaliyev bu kitabında hem Rusların hem de onların eğitiminden geçen Kırgız aydınların tasavvufa bakış açısını yansıtmaktadır. Ona göre tasavvuf ve tarikatların tek hedefi onları sömürmek olmuştur. Sûfi grupların bağımsızlık savaşlarında bir rolü yoktur. Ona göre tarikatların organize ettiği iddia edilen ayaklanmaların sebebi dini değil tamamen ekonomiktir. Tarikat üyeleri bu ayaklanmalara aktif olarak rol almaktan ziyade, başkalarının çıkarılan bu ayaklanmalara siyaseten destek vermek zorunda kalmışlardır. Ayrıca o Kırgızların Rus çarlığının zulmüne isyanını komünist yönetime bir davetiye olarak yansıtmaktadır. Zira Kırgızlar mistik bataklıktan ancak silaha sarılarak, yani komünist devrimi destekleyerek kurtulmuşlardır. Maalesef Komünist dönemde ateizm resmî ders olarak okutulmuş ve özellikle Kırgızistan'da insanlar din konusunda cahil bırakılmıştır. Ayrıca bu dönemde tasavvuf ve tarikatlar gerici, modası geçmiş, hurafeci, feodal düzenin ve sömürgeciliğin kalıntıları gibi birçok olumsuz sıfatla yaftalanmıştır. Bununla birlikte bütün bunlar Kırgız halkının ruhani hayata olan özlemini kıramamıştır. Aşağıdaki anketin sonuçları Rus eğitim sisteminin insanları tasavvuf konusunda tam olarak ikna edemedi-

71 *age*, s. 66.

72 C. Mambetaliyev, *Sûfizm cana anın Kırgızistandaki ağımdarı*, s. 36.

ğini göstermiştir.

Kırgızların Tasavvufa Bakış Açısı: Anket Sonuçları

Bu anket Oş Üniversitesi, Araşan İlahiyat Fakültesi öğrencileri vasıtası ile Kırgızistan'ın belli başlı şehirlerinde yaptırılmıştır. Amaç Kırgızların tasavvufa bakışları ve tasavvufi bilgi seviyeleri hakkında bir fikir sahibi olmaktır. Şüphesiz kesin neticelere ulaşmak için daha profesyonel yapılacak alan çalışmalarına ve taramalarına ihtiyaç vardır.

Anketimiz 200 kişi üzerinde yapılmış olup her yaştan ve cinsiyetten insanın bulunmasına özen gösterilmiştir. Ayrıca farklı eğitim seviyelerinin de ankette temsil edilmesine gayret edilmiştir. Ankette sorulan sorular sırasıyla şunlardır:

İlk soru ankete katılanların tasavvuf ve tarikat gibi kelimeleri işitip işitmedikleri yönündedir. Anketörlerden tasavvuf kelimesini işitenlerin oranı %32.5, mistisizm kelimesini işitenlerin oranı %22.5 dur. Tarikat kelimesini işitenler %48 ve derviş kelimesini bilenler ise %60 oranındadır. Buradan anlaşıldığına göre bizzat tasavvuf ve sūfî kelimesinin bilinirlik oranı nerdeyse %30'lar civarındadır. Tasavvufun pratik yönü olan tarikatların bilinme oranı %50 civarında, aynı şekilde derviş kelimesinin yaygınlığı da %50 civarındadır.

Kimlere “şeyh” denir sorusuna, 5 kişi “mollalar”, 10 kişi “imamlar”, 120 kişi “dînî liderler” ve 56 kişide “tarikat liderleri” şeklinde cevap vermiştir. Bu durumda sadece %30 civarında insan şeyhin tarikat önderi olduğunu bilmektedir. Bununla birlikte %60'lık bir oran şeyhin bir tür dinî lider olduğunu zannetmektedir.

Kimlere “evliya” denir sorusuna, %90 oranında “Allah dostlarına”, %5 “gözü açıklara” (gaibden haber verenlere), %2 “sıyırçılara” yani sihir yapanlara denir, şeklinde cevap vermiştir. Kırgızistan'da evliya kelimesi *ooliya* şeklinde yaygın olarak kullanılmakta olup bu konuda verilen müspet cevap halkın evliyalara inancının çok güçlü olduğunu gösterir. Onlar Allah Tela'nın dostlarıdır. %2.5 gibi az bir kesim ise evliyayı gaipten haber verenler şeklinde anlamaktadırlar. ‘Gözü açık’ kelimesi Kırgız dilinde aynen kullanılmakta fakat mana olarak “gözü gabya açık” kimse kastedilmektedir. Ankete katılanlar arasından sadece ikisi evliyanın sıyırçılar için kullanıldığını belirtmiştir. Burada kastedilen, evliyaların olağanüstü güçlere sahip olması olabilir.

Sūfî kime denir sorusuna %52.5 oranında kişi takva sahibi kimseler, %40 dindar kimseler, %2 mistik adam cevabını vermiştir. Sadece %1'lik bir kesim sūfîyi kötü insan manasına anlamıştır. Buradan anlaşıldığına göre sūfî kelime-

sinin halk arasında müspet bir manası olup, sadece çok az bir kesim sûfî kelimesine menfi bir mana yüklemektedir. Bu kişiler de daha çok Arap ülkelerinden gelen vakıfların açtığı medreselerde okuyan 18 yaş üzeri öğrenciler olup, kendilerinin Selefî bir düşünceye sahip olduğu görülmektedir. Yine az bir kesimde sûfîyi mistik tarafı olan kimse olarak algılamaktadır. Buralarda Rus kültürü olduğu için manevîyat ve tasavvuf kelimeleri mistisizm kelimesi ile ifade edilmekte olup manevî âlemle irtibatlı kimse manasına gelmektedir. Demek ki sûfî kelimesi daha çok İslâm dînî ile alâkalandırılmakta ve “güzel ahlâklı din-dar insan” manası ifade etmektedir. Anlaşılan odur ki Kırgızistan'da özellikle kuzey bölgelerinde tasavvuf fazlaca bilinmese de, yine de onlara karşı bir hüsnüzann beslenilmektedir.

Sovyetler döneminde evliyalar ve tasavvuf aleyhinde güçlü bir propaganda yürütülmesine rağmen Kırgızların evliyalara olan inancı devam etmektedir. Evliyaların varlığına inanır mısınız sorusuna anketörlerin 178'si olumlu cevap vermiş, sadece 10 kişi hayır cevabı vermiştir. Böylesine ciddi bir ateizm döneminden sonra %89'luk bir kesimin evliyanın varlığına inanması son derece ilginçtir. Bunun en önemli nedeni Kırgızların sûfiler tarafından Müslümanlaştırılmış olmaları olabilir. Mamafih %5 lik bir kesim evliyaya inanmadığını söylemektedir ki bu da normal karşılanmalıdır. Bu bağlamda, Swan adlı İngiliz misyonerinin Mısır'daki faaliyetleri konusunda kilise için hazırladığı raporda yaptığı şu uyarı dikkatimizi çekmektedir: “Sizi uyarıyorum ki İslâm'ın halk yığınları üzerinde ki tahakkümü hâlâ velâyet ve veliler sayesinde.”⁷³

Tasavvuf hareketini sevip beğeniyor musunuz? şeklindeki soruya ise %80 oranında evet; %18 oranında hayır cevabı verilmiştir. Bu sonuç beşinci sorudaki neticelere yakın olmakla birlikte bir düşüş görülmektedir. Buradan anlaşılan Kırgızların şahıs olarak evliyalara inançları, kurumsal olarak tasavvufa olan inançlarından daha güçlüdür. Bunun nedeni tasavvufun ne olduğu konusunda Kırgız halkının fazla bilgiye sahip olmamasına bağlanabilir. Zira evliya kelimesi onlar tarafında net olarak anlaşılırken, aynı netliği tasavvuf kelimesi için söylemek mümkün değildir.

Bildiğiniz tasavvufî eserleri yazınız sorusuna çok az cevap verilmiştir. Zira tasavvuf ile ilgili eserler bu bölgede son derece azdır. Olanlar da daha ziyade Özbekistan'dan gelmektedir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Sovyetler döneminde Kırgız yazısının sık sık alfabe değiştirmesi bunun başlıca nedeni olarak gösterilmektedir. Alfabenin Arap alfabesinden, önce Latin alfabesine, sonra da Kiril'e çevrilmesi, dışarıdan gelen dini kitapların okunmasına engel olmuştur.

73 G. Swan, *An Outline for the study of Dervishism*, Nile Mission Press, Kahire 1925, s. 35.

Bunun yanında komünist dönemde İslâmî eserlerin basımına izin verilmemesi bu sahadaki kaynakları neredeyse tamamen kurutmuştur. Halkın elindeki dini kitaplar toplanmış ve bunların bir kısmı Kırgızistan ilimler akademisinde depolanmıştır. Buradaki depolara yaptığımız ziyarette az sayıdaki Arapça ve Kırgızca kitaplar arasında tasavvufla alakalı eserler de bulunmaktadır. Bu kitapların evlerden zorla toplandığı anlaşılmaktadır, zira dini bir tarafı olmadığı halde sırf Arap harfleri ile yazıldığı için toplanan şahsi dökümanlara bile rastlanmaktadır.

Tasavvufla alakalı bildiğiniz eserleri yazın sorusuna verilen cevaplar şu şekildedir: Tasavvuf ve nefis terbiyesi: 6 kişi; Münebbihat:6, Hakikatüzzikr: 3, el-Lüma': 2, *er-Risale li hukukillah*:1 (*er-riaye li hukukillah* olsa gerektir).

İki yüz kişide yaklaşık 10 kişi tasavvufla alakalı bir eserin ismini bilebilmektedir. %5'lik bu oran her ne kadar az görünse de ülkede basın yayın faaliyetleri hızla gelişmektedir.

Kırgızistan, Ahmed Yesevi'nin türbesinin bulunduğu Türkistan şehrine yaklaşık 700 kilometredir. Burayı ziyaret edenlerin sayısı ise son derece azdır sadece 10 kişi yani %5'lik bir oran bu önemli merkezi ziyaret edebilmiştir. Ne var ki bu sorunun devamında "Ahmet Yesevi'nin mezarını ziyaret etmek ister misiniz?", sorusuna %80'lik bir kesim evet cevabı vermiştir. %13'lük bir kesim ise bu soruya hayır cevabı vermiştir. Anlaşılan Komünist dönemde şu veya bu şekilde buraları ziyaret edemeyen Kırgızlar şimdilerde bu tür ziyaretleri gerçekleştirmek istemektedirler.

Nakşilik hakkında bilgi sahibi olup olmadıkları sorulduğunda %30'luk bir kesim olumlu, %67.5'luk kesim ise hayır cevabı vermiştir. Zira Nakşilik Orta Asya'nın en güçlü tarikatlarından biri olup hâlâ yaşayan tarikatlar arasında baş sırayı almaktadır. Çıkan neticelere göre Kırgızistan'ın kuzey bölgelerinde gözle görülür bir tasavvufî hayatın olmadığını desteklemektedir. Daha ziyade Özbekistan'a yakın olan Oş şehri gibi yerlerde tasavvufî hayat canlıdır.

Köye veya kasabanızda tarikat ehli kimse var mıdır? sorusuna verilen cevaplarda yukarıdaki bulguları doğrulamaktadır. Var diyenlerin oranı %12 iken, az diyenlerin oranı %27.5'tur. Çevremde hiç tarikat ehli kimse yok diyenler ise %51'lik bir oranı teşkil etmektedir. Bu da gösterir ki Kırgızların neredeyse %50'si hiçbir tarikat mensubu ile karşılaşmamıştır. Ayrıca halkın tarikat ehli dediği kimselerin çoğu bizim anladığımız manada klasik bir tarikatın müridi değildir. Bunlar dinlerini normal halka göre biraz daha yaşayan ve Kırgızların dilinde *sopu* şeklinde isimlendirilen kimselerdir ki bu bizdeki sofî kelimesiyle eş anlamlıdır.

Batılı oryantalistlerde görüldüğü üzere Sovyet Rusya'sı döneminde de

tasavvuf ile İslâm'ın arası ayrılmak yani tasavvufun ayrı ve batıl bir din olduğu havası uyandırılmak istenmiştir. 'Sizce tasavvuf ile İslâm aynıdır?' sorusuna %75'lik kesim evet aynıdır, %7.5'lik kesim ise tasavvuf ile İslâm farklıdır cevabını vermiştir. Bununla birlikte %15'lik bir kesim aralarında az bir fark vardır, şeklinde cevap vermiştir. Demek ki hem Rusların hem de son zamanlarda burarlarda faaliyet gösteren bazı selefi grupların çalışmaları az da olsa etkili olmuştur. Bununla birlikte onların ciddi bir başarı gösteremedikleri de açıktır. Zira Kırgızların %75'i tasavvuf ile İslâm'ı birbirinden ayırt etmemektedir. Bu da tasavvufun İslâm'dan ayrı göstermeye çalışanların çok da başarılı olmadığını, halkın resmî İslâm veya alternatif İslâm gibi bir ayrıma gitmediğini gösterir.

Yukarıdaki sorunun devamı mahiyetinde, 'sizce tasavvuf bid'at mıdır?' yani İslâm'a sonradan giren bir yenilik midir?, sorusuna; %12.5'lük kesim evet bid'attır, %63'lük kesim hayır bid'at değildir, %24'lük bir kesim ise 'tasavvufa bazı bid'atlar karışmıştır' şeklinde cevap vermiştir. Tasavvufu bid'atler kabilinde saymayanların oranı çoğunluktadır. Tasavvufun bid'at olduğu fikri daha ziyade Vahhabi ve Selefi düşünce sahibi Müslümanlar tarafından iler sürülmektedir. Kırgızistan'da bulunan Orta Doğu Arap ülkelerince desteklenen bazı vakıflar verdikleri eğitimde bu konuyu sıkça gündeme getirmektedirler. Ayrıca çok sayıda Kırgız öğrenci Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır'da din eğitimi alarak ülkeye geri dönmüş durumdadır. Bunların büyük bir kısmı tasavvuf aleyhtardır.

Dinler arasında mistisizme en yakını hangisidir sorusuna verilen cevaplarda, İslâm: %22.5; Hıristiyan: %15; Budizm: %35; diğerleri: %12.5 oranına sahiptir. Anlaşılan Kırgızların çoğu dinler arasında mistisizme en çok ağırlık veren dinin Budizm olduğunu bilmektedir. İşin ilginç olanı ise normalde mistik bir din olarak görülen Hıristiyanlığın, İslâm'dan daha az mistik yapıda olduğu görüşünün hakim olmasıdır. Belki bunun sebebi Rusların Hıristiyan kökenli olmalarına, rağmen komünizm gibi tamamen materyalist bir felsefenin temsilcileri olmalarında aranabilir. Yine de İslâm'ı mistik bir din olarak görenlerin sayısı az değildir. Bu da insanların dînî ve tasavvufî konularda kafa karışıklığını veya bu deyimleri tam anlayamadığını gösterir.

Konumuzla direkt olarak alakalı olmasa da buradaki dînî akımları izlemek için sorulan 'başka dinlerin misyonerler ile karşılaştınız mı?' sorusuna 100 kişi evet demiştir ki bu da %50'lik bir kesimin misyonerlerle bir şekilde temas ettiğini gösterir. Zira mistik din anlayışına yakın olan Kırgızlar, Hıristiyanlığın mistik tabiatının etkisinde kalabilir. Bişkek merkezinde bir stadyumda misyonerlerin düzenlediği bir konserde Kırgızların müziğe olan ilgisi çok iyi kullanılmış ve dînî temalı bir konser sunulmuştur. Ayrıca İsa (a.s.)'in sevgi ile alakalı

sözleri sık sık gündemde tutulmakta, Hıristiyanlığın mistik tarafı basın ve yayında propaganda edilmektedir. Bu durumda tasavvufî İslam anlayışının en önemli savunma mekanizmasını oluşturacağı düşünülmelidir.

Bu anketin neticesi olarak Kırgızların hem tarihte hem de günümüzde yapı itibarı ile tasavvufa çok yatkın bir millet olduğu söylenebilir. Eğer komünist dönem sonrası İslâmiyet Kırgızistan'da tekrar canlanacak ise tasavvufî İslâm anlayışına çok ihtiyaç vardır. Bu konuda bazı tercüme ve telif faaliyetleri de devam etmektedir. Mesela, Yunus Emre'nin şiirlerinden seçmelerin Altınbek İsmailov tarafından "*Süyünün Sultanı Yunus Emre*" adı altında Kırgızca'ya çevrilmesi güzel bir faaliyettir. Vahhabilik ve Selefilik gibi katı İslâm anlayışlarının bu bölgelerde tutunması ve başarılı olması mümkün değildir. Zaten bölge ülkeleri maddî refaha kavuştukça bu tür anlayışlara sahip kurum ve kuruluşları yasaklamakta, daha çok geleneksel anlayışlarıyla örtüşen faaliyetlere izin vermektedir. Kırgızistan bağımsız Türk cumhuriyetleri arasında en demokratik olanıdır. Bu sebeple Türkiye'yi dînî konularda bir örnek olarak görülmekte ve Kırgız din adamları Türkiye ile yakın işbirliğine gitmek istemektedirler.⁷⁴ Ümit edilir ki yakın gelecekte Kırgızistan, içinde bulunduğu maddî ve manevî sorunların üstesinden gelecek İslam dünyasında hak ettiği noktaya ulaşacaktır. Bunun için tasavvufun tarihte olduğu gibi en azından düşünce planında önemli bir vazife icrâ etmesi beklenmektedir.

Özet

Bu makale tasavvufun Orta Asya Türk dünyasında, çarlık ve komünist dönemdeki rolünü ve Rusların tasavvufa bakış açısını incelemektedir. Ruslar İslâm'ı resmî ve paralel İslâm olmak üzere ikiye ayırmış, resmî İslâm yoluyla Müslüman Türk âlemini kontrol etmeye gayret ederken, komünist devrimin en büyük düşmanları olarak gördükleri tasavvufî çevreleri yok etmeye çalışmışlardır. Bu hedefe ulaşmak için hükümetler askeri ve polisiye tedbirlere başvururken, Rus akademisyenler de sûfîleri feodal sistemin kalıntıları, hurafeciliğin üreten cahil tabaka gibi en kötü biçimde tasvir etmeye özen göstermişlerdir. Makale Rusların bu yaklaşımlarını ve bu propagandanın neticelerini Kırgızistan bağlamında ortaya koymaya çalışacaktır. Her şeye rağmen tasavvuf ve rûhânî hayat Orta Asya insanının dini hayatında önemli yerini koruyabilmiştir. Son olarak Kırgızların tasavvuf hakkındaki fikirlerini ortaya koymak için mini bir anketin sonuçları araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, İslam, Kırgızistan, Orta Asya, Ruslar ve Tasavvuf

74 Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri*, s. 87.